

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
KATEDRA SPOLEČENSKÝCH VĚD

**Didaktická analýza učebnice občanské výchovy – minulost
a současné metodické trendy**

Diplomová práce

Olomouc 2014

Vedoucí práce:

Mgr. Gabriela Medved'ová

Vypracovala:

Bc. Šárka Chludilová

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně s užitím literatury a zdrojů uvedených v příloženém seznamu.

V Olomouci dne 23. 6. 2014

Bc. Šárka Chludilová

Poděkování patří Mgr. Gabriele Medved'ové za odborné konzultace.

OBSAH

I. TEORETICKÁ ČÁST

1. Základní pojmy teorie učebnice	8
1.1 Pojem učebnice.....	8
1.2 Funkce učebnice	10
1.3 Struktura učebnice	12
1.4 Klasifikace učebnic.....	17
1.5 Výběr učebnic na školách.....	18
2. Výzkumy učebnic	20
2.1 Výzkumy učebnic v zahraničí	20
2.2 Výzkumy učebnic u nás.....	22
3. Metodologická východiska.....	24
3.1 Oblasti výzkumu učebnic	24
3.2 Metody používané ve výzkumu učebnic	24
3.3 Měření didaktické vybavenosti učebnic	25
4. Historický přehled vývoje předmětu občanská výchova a nauka s návazností na zkoumaný materiál	28
4.1 Období 1918–1938	28
4.2 Období 1938–1945	29
4.3 Období 1945–1989	29
4.4 Období 1989 – současnost.....	30
5. Tvorba učebnice	32
5.1 Kdo tvoří učebnice.....	32
5.2 Východiska tvorby učebnice	34
5.3 Pravidla pro tvorbu učebnic.....	35
5.3.1 Obecná pravidla pro tvorbu učebnic.....	36

II. PRAKTICKÁ ČÁST

6. Didaktická analýza učebnic občanské výchovy se zaměřením na 6. ročník základní školy	37
6.1 Cíl výzkumu, formulace výzkumného problému, stanovení hypotéz	37
6.2 Postup výzkumu	38
6.3 Výzkumný materiál	38
7. Výsledky výzkumu a jejich analýza	40
7.1 Didaktická analýza učebnic občanské výchovy 1918–1989	40
7.2 Didaktická analýza současných učebnic občanské výchovy.....	46

7.3 Srovnání výsledků didaktické analýzy učebnic z období 1918–1989 a současných učebnic občanské výchovy pro 6. ročník základních škol.....	53
7.3.1 Koeficient využití aparátu prezentace učiva.....	53
7.3.2 Koeficient využití aparátu řízení učení.....	55
7.3.3 Koeficient využití aparátu orientačního	57
7.3.4 Koeficient využití verbálních komponentů	58
7.3.5 Koeficient využití obrazových komponentů.....	60
7.3.6 Celkový koeficient didaktické vybavenosti učebnic občanské výchovy.....	61
8. Shrnutí výsledků didaktické vybavenosti učebnic.....	64
9. Tvorba učebnice	66
9.1 Prostudování Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání a školních vzdělávacích programů.....	66
9.2 Psychický vývoj žáků 6. tříd základních škol.....	70
9.3 Autorská tvorba učebnice	72
Závěr.....	73
Prameny.....	74
Literatura:	74
Internetové zdroje:	77
Seznam tabulek:.....	78
Seznam grafů:	80
Seznam obrázků:.....	82

Úvod

Učebnice jsou jedním z nejstarších produktů lidské kultury. Jejich vznik se datuje do doby ještě před vynálezem knihtisku J. Gutenbergem (1450). Jednalo se o hliněné destičky nebo pergamenové svitky. Postupem času se učebnice vyvíjely. V naší zemi byl jedním ze zakladatelů teorie a tvorby moderních učebnic Jan Amos Komenský, který je za tuto činnost uznávám předními pedagogickými odborníky v zahraničí.

Záměrem této diplomové práce je propojit všechny obory, které studuji – pedagogiku, společenské vědy a výtvarnou tvorbu. Učebnice bez pochyby neodmyslitelně patří do oblasti školní edukace, kterou se pedagogika a didaktika zabývá. Patří sem témata jako funkce a struktura učebnic, role učebnice ve výuce, její tvorba, výzkumy učebnic a mnohé další. Výtvarná tvorba zkoumá vizuální podobu učebnic, která je velice důležitá. Učebnice musí na první pohled upoutat a být přehledná. Rozhodla jsem se tedy prozkoumat učebnice občanské výchovy a vytvořit svůj vlastní návrh učebnice. Převážná většina prací, které na toto téma vznikají, se zabývají učebnicemi současnými. Občanská výchova a učebnice vztahující se k tomuto předmětu ale v historii prošly mnoho změnami. Nové osnovy občanské výchovy se po roce 1989 z velké části opíraly o pojetí předmětu z roku 1918–1938. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla prostudovat nejen učebnice současné ale i z doby po vyhlášení samostatného československého státu. Cílem této diplomové práce nebylo najít nejkvalitnější učebnici, ale porovnat mezi sebou učebnice daných historických období a zjištěné výsledky využít při tvorbě autorské učebnice, která by měla být kvalitně didakticky vybavená a splňovala všechny požadavky, které jsou na učebnice v současné době kladené. Kvalitní učebnice musí odpovídat rámcovým a školním vzdělávacím programům, měla by být založená na aktivizačních metodách a předávat žákům klíčové kompetence, které jim budou prospěšné v běžném životě. Tyto požadavky byly nejdůležitějším východiskem při samotné tvorbě učebnice a odrazily se v tématech, aktivitách a metodách. Ilustrace v učebnici jsou převážně vlastní tvorbou, kdy se jedná o jednoduché kresby a fotografie. Podle potřeby jsem do učebnice také zařadila mapy a fotografie z internetu.

Diplomová práce je rozdělena na část teoretickou a praktickou. V teoretické části se zabývám základními pojmy z oblasti teorie učebnic, teorií učebnic, výzkumem učebnic, metodami, které se užívají při výzkumu učebnic a také historií předmětu občanská výchova. V praktické části jsem provedla hodnocení jednotlivých učebnic z pohledu jejich didaktické vybavenosti, jako jednoho z kritérií při výběru učebnic. Součástí této části práce je volná

příloha – autorská učebnice občanské výchovy pro 6. ročník základních škol. Při tvorbě této učebnice jsem vycházela z teoretických poznatků a provedených výzkumů.

Z velké části jsem vycházela z poznatků J. Průchy, které jsou zpracovány v knihách: PRŮCHA, J.: *Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média*, PRŮCHA, J.: *Učení z textu a didaktická informace*, PRŮCHA, J.: *Moderní pedagogika* a PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J.: *Pedagogický slovník*. Přínosem v teoretické části to dále byla literatura: ČERVENKOVÁ, I.: *Žák a učebnice: Užívání učebnic na 2. stupni základních škol*, GAVORA, P.: *Žiak a text*, KALHOUST, Z., OBST, O. a kol.: *Školní didaktika*, MAŇÁK, J., KLAPKO, D.: *Učebnice pod lupou*, SIKOROVÁ, Z.: *Učitel a učebnice: Užívání učebnic na 2. stupni základních škol*, STANĚK, A.: *Výchova k občanství a evropanství*.

1. Základní pojmy teorie učebnice

1.1 Pojem učebnice

Učebnice se může jevit jako lehce definovaný pojem. Jednoduše řečeno se jedná o školský dokument či školní pomůcku pro žáky a studenty, která slouží k výukovému procesu. Definicí tohoto pojmu je však celá řada. V odborné literatuře je tento termín užíván s více či méně podobným významem. Uvedme některé příklady:

Podle Pedagogického slovníku je učebnice „*druh knižní publikace uzpůsobené k didaktické komunikaci svým obsahem a strukturou. Má řadu typů, z nichž nejrozšířenější je školní učebnice. Ta funguje 1. jako prvek kurikula, tj. prezentuje výsek plánovaného obsahu vzdělání; 2. jako didaktický prostředek, tj. je informačním zdrojem pro žáky a učitele, řídí a stimuluje učení žáků.*“ (Pedagogický slovník 2003, s. 258)

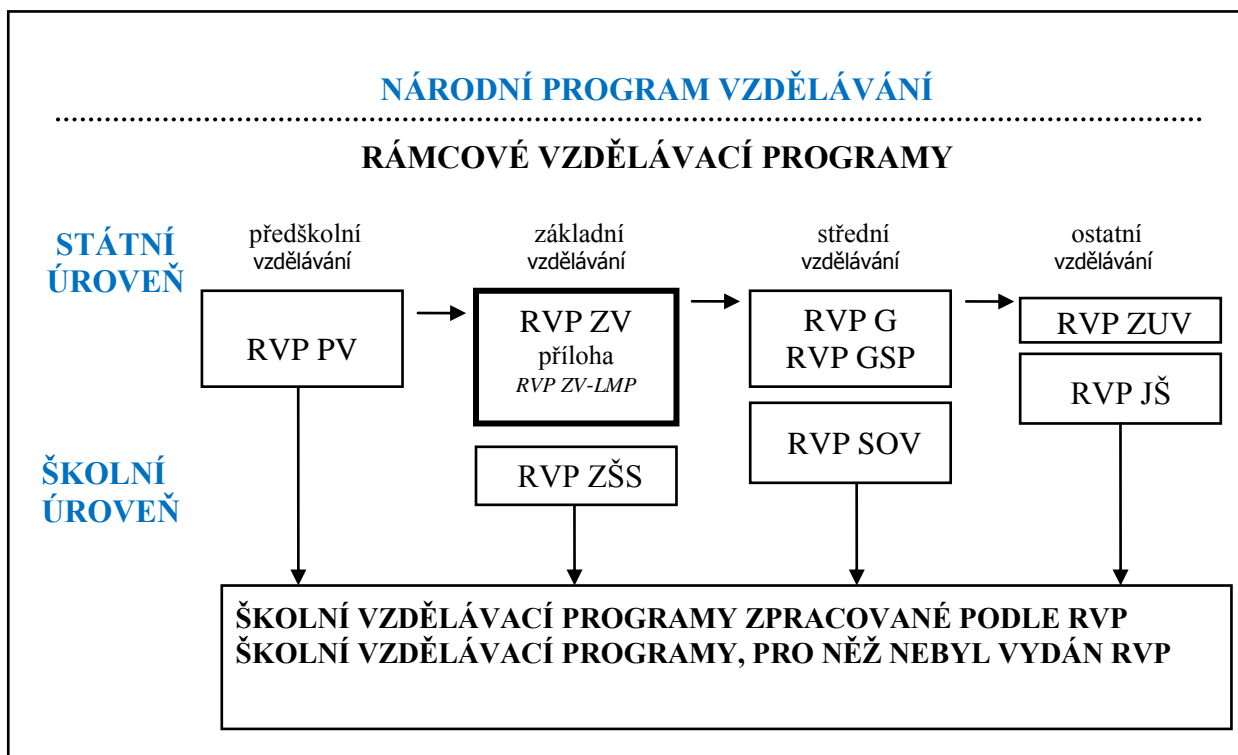
Jiným způsobem charakterizuje učebnici Wahl. „*Vychází z obsahové normy učebních osnov a vymezuje a konkretizuje obsah a rozsah učiva daného vyučovacího předmětu v daném postupném ročníku.*“ (Wahl, 1983, s. 12).

Odlíšné je také pojetí M. Sýkory. „*Knižní (tištěné, psané) prostředky, specificky určené pro podporu procesu tvorby a nabývání vzdělání žáků/studentů/jiných osob. Vznikají a existují jako specifický prostředek prezentace jistých sociálně významných oblastí vědění, určený pro potřeby tvorby a nabývání vědění.*“ (Sýkora 1996, s. 5)

Podle Průchy jsou tyto definice správné ale neúplné. Vystihují jen některé z podstatných prvků učebnice. Úplné objasnění tohoto pojmu vyžaduje komplexnější přístup. „*Budeme postupovat od obecného zařazení učebnice k jejím specifickým vlastnostem. Vymezení pojmu učebnice totiž závisí na tom, v jakém systému na ni budeme nahlížet. Učebnice je začleněna nejméně do tří systémů jakožto edukační konstrukt, tj. výtvar zkonstruovaný pro specifické účely edukace.*“ (Průcha, 1998, s. 13). Učebnice je prvkem kurikulárního projektu (vzdělávacího programu) a edukační procesy školy jsou jistým způsobem regulovány. S tím souvisí funkce učebnice, která je kurikulárním projektem a je závislá na vzdělávací politice dané země. Kurikulární dokumenty naší republiky jsou v souladu s principy kurikulární politiky, zformulovanými v Národním programu rozvoje vzdělávání v ČR (tzv. Bílé knize) a zakotvenými v zákoně č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání. Kurikulární dokumenty jsou vytvářeny na dvou úrovních – státní a školní. Státní úroveň představují Národní program vzdělávání v ČR a rámcové vzdělávací programy (RVP), které vymezují závazné rámce vzdělávání pro jeho jednotlivé etapy – předškolní, základní a střední vzdělávání. Školní

úroveň představují školní vzdělávací programy (ŠVP), podle nichž se uskutečňuje vzdělávání na jednotlivých školách. ŠVP si vytváří každá škola podle zásad stanovených v příslušném RVP.

Obrázek č. 1: *Systém kurikulárních dokumentů České republiky¹*



(dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/upraveny-ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani> [citováno 20. 5. 2014])

Učebnice je součástí souboru didaktických prostředků, za které lze považovat vše, co vede ke splnění výchovně – vzdělávacích cílů, které můžeme rozdělit na nemateriální prostředky (vyučovací metody, organizační formy, vyučovací zásady) a materiální prostředky (učebny a vybavení, didaktická technika vyučovací pomůcky, žákovské pomůcky). Dělení didaktických pomůcek je různé. Dle Maňáka do přehledu učebních pomůcek patří: skutečné předměty, modely, zobrazení: obrazy, symbolická zobrazení, statická projekce, zvukové pomůcky, dotykové pomůcky, programy pro vyučování a literární pomůcky (Maňák, 2003,

¹ RVP PV – Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání; RVP ZV – Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání a příloha Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání upravující vzdělávání žáků s lehkým mentálním postižením (RVP ZV-LMP); RVP ZŠS – Rámcový vzdělávací program pro obor vzdělání základní škola speciální; RVP ZUV – Rámcový vzdělávací program pro základní umělecké vzdělávání; RVP G – Rámcový vzdělávací program pro gymnázia; RVP GSP – Rámcový vzdělávací program pro gymnázia se sportovní přípravou; RVP SOV – Rámcové vzdělávací programy pro střední odborné vzdělávání; RVP JŠ – Rámcový vzdělávací program pro jazykové školy s právem státní jazykové zkoušky

s. 50), kam můžeme zahrnout také učebnice. Jiné dělení nám poskytuje Malach (Kalhous, Obst, 2002), který učební pomůcky rozděluje na originální předměty a reálné skutečnosti, zobrazení a znázornění předmětů a skutečnosti, textové pomůcky, pořady a programy prezentované didaktickou technikou, speciální pomůcky. Tyto textové či literární pomůcky jsou dále rozčleněny v kapitole 4.1.

1.2 Funkce učebnice

Klasifikací funkcí učebnic je celá řada. Při tvorbě učebního textu musí autoři uvažovat o obsahové náplni učebnice, ale také o tom, komu je učebnice určena – tedy žákům a učitelům. Důležitým faktorem je věk žáků, typ a stupeň školy, vyučovací předmět atd., toto vše předurčuje, jakému účelu učebnice slouží a jaké funkce plní.

Průcha nahlíží na učebnice ve vztahu k subjektům, které ji používají. „*Funkcí učebnice rozumí role, předpokládaný účel, který má tento didaktický prostředek plnit v reálném edukačním procesu.*“ (Průcha, 1998, s. 19). Můžeme je tedy rozlišit jako:

- *funkce učebnice pro žáky:* Učebnice je pro žáky pramenem, ze kterého se učí. Díky ní si osvojují nejen nové vědomosti a dovednosti, ale také postoje a hodnoty. Učebnice slouží k naplnění klíčových kompetencí žáka, umožňuje učivo zopakovat, procvičit, slouží k domácí přípravě a domácím úkolům. Žáci se díky učebnicím mohou také vzdělávat samostatně.
- *Funkce učebnice pro učitele:* Díky učebnicím si mohou učitelé naplánovat obsah učiva, ale také jeho celkovou prezentaci ve výuce.

V pojetí J. Průchy můžeme rozlišit další 3 funkce, které jsou ztotožňovány s její rolí a účelem, které jsou již v činnostech žáků a učitelů současně:

- *Prezentace učiva:* v učebnicích nalézáme informace, které jsou prezentovány uživatelům.
- *Řízení učení a vyučování:* pomocí učebnice lze řídit proces učení a vyučování.
- *Organizační (orientační) funkce:* učebnice organizuje učební činnosti žáků, doporučuje učební postupy.

V. Michovský provedl analýzy učebních textů a z nich formuloval dvě hlavní funkce učebnic. První funkci *didaktickou* můžeme dále rozdělit na informativní, metodologickou a formativní. Druhá funkce *organizační* zahrnuje funkci plánovací, motivační, řídicí, kontrolní a sebekontrolní (Průcha, 1987, s. 47).

D. D. Zujev vytvořil taxonomii funkcí učebnic, která obsahuje osm funkcí:

- *Funkce informační:* spočívá v tom, že učebnice vymezuje obsah vzdělávání v určitém předmětu či oboru vzdělávání, a to i pokud jde o rozsah a dávkování informací určených k osvojování pro žáky.
- *Transformační funkce:* odborné informace z vědních oborů se transformují tak, aby byly přístupné žákům a studentům.
- *Systematizační funkce:* zajišťuje učebnicím učivo, které je rozčleněno podle určitého systému do daných ročníků školy nebo stupňů školy.
- *Zpevňovací a kontrolní funkce:* díky učebnicím si může žák osvojovat vědomosti, dovednosti, schopnosti a hodnoty, které upevňuje a kontroluje.
- *Sebevzdělávací funkce:* zajišťuje žákům pomocí učebnic samostatné studium, motivuje je k učení a potřebě poznání.
- *Integrační funkce:* žáci získávají informace z různých pramenů. Učebnice integruje tyto poznatky.
- *Koordinační funkce:* zajištění koordinace při využívání dalších didaktických prostředků, které na učebnici navazují.
- *Rozvojově výchovná funkce:* žák získává pomocí učebnice nejen nové vědomosti, ale vytváří se jeho celková osobnost (např. formování jeho estetického vkusu). (Průcha 1998, s. 19–20).

Současný pohled na funkce učebnic má J. Maňák. V dnešní době pronikají do výuky a vzdělávání nové informační technologie (e-learning, interaktivní tabule, elektronické učebnice aj.), které mají funkci *systematizační, integrační a koordinační*. Pokud chceme elektronická média ve výuce využívat, musíme je dokázat správně vybrat, utřídit a smysluplně užívat. Autor zároveň upozorňuje na současnou tvorbu učebnic, kterou hodnotí kriticky. Učebnice jsou přesyceny odbornými informacemi, pro žáky mohou být obtížné a mnohdy nesrozumitelné. Vzniká tedy nová funkce, kterou nazývá *normativní*. Tato funkce by měla sjednocovat nároky daných oborů nebo ročníků. Zmíněné požadavky by měly být zpracovány odborníky do určitých ukazatelů, které by pak pomáhaly autorům při tvorbě učebnic (Maňák, Janík, Švec, 2008, s. 24).

V odborné literatuře jsou funkce učebnic často vymezovány ve vztahu k učení a samostudiu žáků. Je zde zdůrazněna jejich návaznost na kurikulární projekty – učební osnovy a školní vzdělávací programy (Červenková, 2010, s. 32). Na funkce učebnic můžeme nahlížet jako na komplex, který se v různých učebnicích může lišit v intenzitě a rozsahu. Míra zastoupení těchto funkcí je odlišná. Závisí to na stupni školy, vyučovacím

předmětu, zaměření školy i samotném typu učebnice. Koncept funkce učebnic má však nejen teoretický, ale také praktický význam a to zejména pro konstruování a hodnocení učebnic. „*Aby totiž učebnice mohla plnit své různé funkce, musí být k tomu náležitě vybavena, tj. musí v sobě zahrnovat takové komponenty, jež jsou schopny realizovat dané funkce. Tím se však dostávám do problematiky strukturních komponentů učebnic, kterým se budeme věnovat v následující kapitole.*“ (Průcha 1998, s. 20)

1.3 Struktura učebnice

Na první pohled může učebnice připomínat jakýkoliv běžný spis. Obsahuje text a ilustrace. Na učebnice jsou ale ve srovnání s jinými knihami kladeny specifické nároky. „*Důležitá je i didaktická výstavba, struktura textu, využití obrazových prvků, adekvátnost a podnětnost učebních úloh, technické parametry atd.*“ (Červenková 2010, s. 32). Je tedy jasné, že ne každý text může posloužit jako učebnice.

Existují konkrétní prvky, které charakterizují knižní text jako učebnici. Jaká je tedy struktura učebnice? Strukturu učebnice definuje Zujev. „*Strukturním komponentem školní učebnice je určitý blok prvků, který je v těsném vzájemném vztahu s jinými komponenty učebnice, s nimiž v souhrnu vytváří celistvý systém, má přesně vymezenou formu a své funkce realizuje pomocí svých vlastních prostředků.*“ (Průcha, 1998, s. 21). Na učebnici můžeme nahlížet jako na uspořádaný celek, který je složen ze strukturálních prvků. Jednotlivé komponenty tak můžeme identifikovat, analyzovat a měřit. Tuto analýzu učebnic označujeme jako funkčně strukturální analýzu.

Zujev rozlišuje 2 kategorie komponentů učebnic. První jsou textové složky, do kterých patří texty základní, doplňující a vysvětlující. Základní texty dále rozlišuje na teoreticko-poznávací a instrukčně-praktické. „*Funkcí prvního typu je především zprostředkování informace, kterou mohou být základní termíny, fakta, data, teorie, názory, procesy apod. Instrukčně praktické texty pak vymezují činnosti nutné pro osvojení učiva. Jedná se např. o popisy úloh, zprostředkování výchovných obsahů, přehledy učiva apod.*“ (Červenková, 2000, s. 34) Doplňující texty mají za úkol prohlubovat základní učivo, dávají prostor pro samostudium žáků, stávají se také inspirací pro učitele při další práci. Do vysvětlujících textů se dají zahrnout úvodní komentáře, poznámky, popisky, komentáře aj.

Tab. č. 1 *Textové složky – Zujev*²

TEXTOVÉ SLOŽKY	základní	teoreticko poznávací
		instrukčně praktické
	doplňující	
	vysvětlující	

Druhou kategorií D. D. Zujeva jsou mimotextové složky. Mezi ně se řadí aparát organizace osvojování, ilustrační aparát a orientační aparát. Aparát organizace osvojování podporuje žáka při pochopení učiva. Patří do něj tabulky, učební úlohy, průvodní otázky aj. Ilustrační aparát se zabývá grafickým znázorněním, do kterého se řadí různé obrazové materiály, mapy, diagramy, plány, symboly aj. Orientační aparát zahrnuje např. obsahy, bibliografii, rejstříky, nebo nadpisy.

Tab. č. 2 *Mimotextové složky – Zujev*³

MIMOTEXTOVÉ SLOŽKY	aparát organizace osvojování
	ilustrační aparát
	orientační aparát

Tuto problematiku zkoumali výzkumníci především v bývalých německých (NDR) a sovětských zemích ale také čeští odborníci. Např. ve výzkumu D. D. Zujeva bylo zjištěno, že při analýze 57 učebnic, textová složka tvořila 66% a mimotextová složka 34% jejich rozsahu. (Průcha, 1998, s. 21). U nás se výzkumem strukturálních prvků učebnic zabývali v 70. letech J. Doleček, M. Řešátko a Z. Skoupil. Tyto prvky nazývali textovými komponenty a přisuzovali jim určitou funkci.

Tab. č. 3 *Textové komponenty učebnice a jejich funkce – Doleček*⁴

TEXTOVÝ KOMPONENT	FUNKCE KOMPONENTU
Motivační text	slouží v učebnici k uvedení učiva, k vysvětlení, proč se určité učivo probírá, k zainteresování žáka pro aktivní činnost,

² Červenková, 2000, s. 35

³ Červenková, 2000, s. 35

⁴ Průcha, 1998, s. 22

	k navázání na dříve probrané učivo aj.
Výkladový text	sdělování poznatků, faktů, teorií, historického vývoje poznatků, norem, hodnot a postojů
Regulační text	slouží k aktivizaci žáka při čtení textu učebnice, uděluje pokyny k provádění cvičení aj.
Ukázky a příklady	funkce není autory definována
Cvičení	vedou žáka k záměrnému opakování určité činnosti a tím k získávání určitých dovedností, návyků aj.
Otázky	aktivizující funkce podobně jako v komponentu cvičení
Prostředky zpětné vazby	funkce získávání informací a postupu učení, např. výsledky výpočtů, klíče k jazykovým cvičením aj.

Z uvedené tabulky lze vyčíst, že se tito autoři zabývali pouze textovou částí školních učebnic. Nezabývají se obrazovou částí ani jejím významem.

Dle Průchy je dokonaleji zpracován model struktury učebnic v pojetí M. Bednařika. Ten v roce 1981 publikoval model, který vymezuje 15 výkladových a 18 nevýkladových složek učebnice fyziky. Tento model je detailněji propracován z hlediska obsahového i funkčního.

Tab. č. 4 *Model struktury učebnice – výkladové složky – Bednařík⁵*

A. VÝKLADOVÉ SLOŽKY		
1. výkladový text	2. doplňující text	3. vysvětlující text
1.1 výchozí text	2.1 úvodní text	3.1 vysvětlivky
1.2 objasňující text	2.2 text určený k četbě	3.2 text k obrázkům
1.3 popis pokusu	2.3 dokumentační text	
1.4 základní text		

⁵ Průcha, 1998, s. 22

1.5 aplikační text		
1.6 shrnující text		
1.7 přehled učiva		

Tab. č. 5 Model struktury učebnice – nevýkladové složky – Bednařík⁶

B. NEVÝKLADOVÉ SLOŽKY		
1. procesuální aparát	2. orientační aparát	3. obrazový materiál
1.1 otázky a úkoly k zpevnění vědomostí	2.1 nadpisy	3.1 obrazy nahrazující věcný obsah výkladových komponentů
1.2 otázky a úkoly vyžadující aplikaci vědomostí	2.2 výhmaty	3.2 obrazy rozvíjející věcný obsah výkladových komponentů
1.3 otázky a úkoly k osvojení učiva	2.3 odkazy	3.3 obrazy doplňující věcný obsah výkladových komponentů
1.4 návody k pokusům	2.4 grafické symboly	
1.5 pokyny k činnosti	2.5 rejstříky	
1.6 odpovědi a řešení	2.6 obsah	

Přikláním se k taxonomii struktury učebnice podle pojetí J. Průchy, díky které lze lehce a efektivně hodnotit didaktickou vybavenost učebnic dle výskytu strukturálních komponentů. Průcha člení strukturu učebnice na 36 komponentů, z nichž má každý svoji funkci (Průcha, 1998). Ze zjištěných hodnot výskytu se vypočítávají dílčí koeficienty a celkový koeficient, který může být 0–100%. 100% je maximální, teoretická (ideální) hodnota.

Strukturální komponenty učebnice (Průcha, 2013, s. 278):

1. aparát prezentace učiva (14 komponentů)

A. verbální komponenty

- výkladový text prostý
- výkladový text zpřehledněný (tabulky, schémata)
- shrnutí učiva k ročníku

⁶ Průcha, 1998, s. 23

- shrnutí učiva k tématům
- shrnutí učiva k předchozím ročníkům
- doplňující texty (dokumenty, citace)
- poznámky, vysvětlivky
- podtexty k vyobrazením
- slovníčky pojmů, cizích slov

B. obrazové komponenty

- umělecké ilustrace
- naukové ilustrace (kresby, náčrtky)
- fotografie
- mapy, plánky, grafy, diagramy
- obrazová prezentace barevná (tj. použití nejméně jedné barvy odlišné od barvy textu)

2. aparát řídicí učení (18 komponentů)

C. verbální komponenty

- předmluva (úvod)
- návod k práci s učebnicí
- stimulace celková (podněty k zamyšlení, otázky před ročníkovým učivem)
- stimulace detailní (dtto před nebo v průběhu lekcí, témat)
- otázky a úkoly za lekcí
- otázky a úkoly za témata
- otázky a úkoly k celému ročníku
- otázky a úkoly k předchozímu ročníku
- instrukce k úkolům komplexní povahy (návod)
- náměty pro mimoškolní činnosti
- explicitní vyjádření cílů učení
- sebehodnocení výkonů žáků
- výsledky úkolů a cvičení
- odkazy na jiné zdroje informací

D. Obrazové komponenty

- grafické symboly vyznačující části textu (poučky, pravidla, úkoly)
- užití zvláštní barvy pro určité části textu

- užití zvláštního písma (např. tučná sazba)
- využití předsádky (schémata, tabulky)

3. aparát orientační (4 komponenty)

E. verbální komponenty

- obsah učebnice
- členění učebnice
- marginálie
- rejstřík (věcný, jmenný, smíšený)

Ze zmíněného přehledu je patrné, že existují různá pojetí strukturální analýzy učebnic. Jejich podrobné rozpracování má velký význam. „*Jednak se jejím prostřednictvím rozvíjí a obohacuje samotná teorie učebnice a současně se poskytuje základ pro empirické zkoumání učebnic a pak má závažný smysl aplikační, tj. přináší poznatky, jež jsou využitelné pro vědecky založenou tvorbu a hodnocení učebnic*“ (Průcha, 1998, s. 23). Díky tomu můžeme detailně zachytit obsahovou strukturu učebnic jakéhokoliv předmětu.

1.4 Klasifikace učebnic

Učebnice je pravděpodobně nejrozšířenějším didaktickým textem. Můžeme ji zahrnout do *souboru školních didaktických textů*, kterých je celá řada. M. Sýkora provedl obecné členění učebnic a rozlišil je jako učebnice základního typu a jiné druhy školních knih. Učebnice tedy nemusí být jediným textovým materiálem, který slouží k výuce. Učitelé často používají také jiné druhy školních knih. J. Průcha vytvořil typologii školních didaktických textů:

- „*učebnice*
- *cvičebnice (pracovní knihy, pracovní sešity a listy, instrukční příručky pro laboratorní práce aj.)*
- *slabikáře (školní knihy se specifickými funkcemi pro zahájení povinného školního vzdělávání)*
- *čítanky*
- *sborníky (pramenů, dokumentů aj.)*
- *didaktické příručky (přehledy učiva, seznamy matematických vzorců, obsahy školní četby aj.)*

- *sbírky (jazykových her, matematických úloh, diktátů, hádanek, dramatizovaných dialogů aj.)*
- *stručná mluvnice česká nebo jiná normativní mluvnice v adaptované školní verzi*
- *slovníky (školní výkladové slovníky mateřského jazyka, překladové slovníky pro cizí jazyky, slovníky terminologie školní fyziky aj.)*
- *zpěvníky (notové a textové zápisy písní, hudebních skladeb aj.)*
- *atlasy a mapy (geografické, historiografické, demografické aj.)*
- *odborné tabulky (matematické, chemické, fyzikální aj.)*
- *testy a testové manuály (pro různé vyučovací předměty nebo různé diagnostické účely) “*

(Průcha, 1998, s. 16–17).

Pro jeden vyučovací předmět může existovat několik učebních textů. Navíc k mnohým učebnicím je zároveň připojen pracovní sešit, který může mít samostatnou podobu. Může být oddělena učebnice a cvičebnice. V klasické učebnici však bývají spojeny v jeden celek. Důležité je také zmínit, že dnes jsou učebnice součástí ucelené řady navazujících učebnic pro daný předmět, většinou vždy pro jeden ročník.

Trendem v posledním období jsou tzv. *evropské učebnice*, které se překládají z cizích jazyků a jsou pro mnohé země společným edukačním prostředkem, jako důsledek integrace Evropy, iniciovaný Radou Evropy. Někdy také bývají doplněné o údaje, které se týkají konkrétního státu.

1.5 Výběr učebnic na školách

Již bylo objasněno, jakou strukturu má učebnice mít. Nyní se nabízí otázka: Čím se tedy učitel řídí, pokud vybírá učebnici pro svůj předmět? Co je zásadní při tomto výběru? Je ovlivněn vizuální stránkou, estetičností učebnice a dalšími vnějšími faktory? Nebo dbá na vnitřní zpracování, jako je rozsah, kvalita informací, didaktická výstavba textu a další?

Dnes můžeme konstatovat, že je trh učebnic přesycen nejrůznějšími materiály. V ČR je velké množství nakladatelů, kteří se zabývají vydáváním učebnicových textů⁷, a tak vývoj postupně směřoval ke značné liberalizaci tvorby učebnic a oproštění se od monopolního vydavatele (Státní pedagogické nakladatelství), který byl kontrolovaný a dotovaný státem. Důsledkem toho vzniklo velké množství nakladatelství, na jejichž činnost stát nepřispívá, ale ponechává si kontrolní funkci prostřednictvím Schvalovacích doložek stanovených

⁷ V ČR je asi 60 nakladatelů, kteří vydávají učebnice

Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy (dále jen MŠMT). Tímto je učitelův výběr omezen, jelikož na základních školách lze vytvářet fond učebnic, které škola žákům zapůjčuje zdarma, pouze z učebnic s platnou Schvalovací doložkou. Důležitou roli při výběru učebnic také zastává Školní vzdělávací program dané školy. I tak je však trh s učebnicemi přesycený.⁸ Proto se vyžaduje především od učitelů, aby při výběru učebnic byli důslední.

Kritéria, kterými se učitel nejčastěji řídí při výběru učebnic, sestavil Oldřich Lepil ve své práci *Teorie a praxe výukových materiálů*. Jsou jimi didaktické zpracování, obsah učiva a jeho aktuálnost nebo zastaralost, logicko-strukturální uspořádání, grafická a typografická úroveň, jazyk, styl a terminologická správnost textu, kvantitativní kritéria (formát, rozsah, cena), výukové materiály rozšiřující učebnici a metodická příručka pro učitele (Lepil, 2010).

Problematikou výběru a hodnocení učebnic se zabývá dlouhodobě Z. Sikorová (2004), která mimo jiné provedla zajímavou sondu v této oblasti a zjistila, že učitelé při posuzování učebnic preferují především její přehlednost. Učebnice musí být přiměřeně obtížná a měla by mít adekvátní rozsah. Důležité jsou také správné odborné informace. Dále zjistila, že se výrazně nemění preference učitelů při výběru učebnic vlivem délky pedagogické praxe či stupněm nebo typem školy. Závěry výzkumu ukazují, že se učitelé při výběru učebnic často spoléhají na doložku ministerstva školství.

Samotné názory žáků jsou až na posledních příčkách těchto kritérií. Učebnice má ale sloužit z velké části také jim. Můžeme tedy předpokládat, že při výběru učebnic jsou důležitá kritéria upřednostňována učiteli i samotnými žáky. Postoje žáků jsou zpracovány především zahraničními autory. Např. výzkum Peackoka a Gatese (2000) ukázal, že nejdůležitějším kritériem při hodnocení učebnic jsou její vnější rysy, jako jsou výtvarný design a obrazová dokumentace. Nikoliv samotný textový materiál a informace. K podobným výsledkům také dospěl výzkum I. Sigurgeirssona (1992). Nutno ještě dodat, že žáci v dnešní době vítají elektronickou podobu školních učebních textů. (Červenková, 2010, s. 46–47)

⁸ Seznam učebnic pro základní školu, které získaly Schvalovací doložku MŠMT má 929 položek (2009).

2. Výzkumy učebnic

Výzkum učebnic nebyl po dlouhou dobu u nás hlavní prioritou. Neexistuje zde ani žádné výzkumné pracoviště, které by se soustavně zaměřovalo na tuto činnost. Teorie a výzkum učebnic se však postupně stává rozvinutým vědním oborem, který se k nám dostává z jiných zemí, kde má svou základnu. Z tohoto důvodu je na místě zmínit výzkumy učebnic domácí i zahraniční.

2.1 Výzkumy učebnic v zahraničí

Výzkumům učebnic je větší pozornost ze strany odborníků věnována až v druhé polovině 20. století. Učebnice a učební texty byly a jsou zkoumány v celé řadě evropských center a institucí. Z evropských autorů je často citován sovětský autor D. D. Zujev se svým dílem *Školnyj učebnik* (1983). Dalším významným textem je Baumannova monografie *Lernen aus Texten und Lehrtextgestaltung* (1982). Velkou roli zde zastávají skandinávské země a Estonsko. Výzkumem učebnic se zabývají také mimoevropské státy např. Japonsko, jehož školství je považováno za jedno z nejproduktivnějších na světě a dostatečně se věnuje hodnocení učebnic.

V Německu vzniklo v průběhu let hned několik center, která se zabývala výzkumy učebnic. Po druhé světové válce se tu formuje *Georg – Eckert – Institut für internationale Schulbuchforschung* v Braunschweigu, který existuje dodnes. Prvotní ideou centra bylo odhalovat a odstraňovat nacionální a etnocentrické předsudky. Dominantní byla témata, která se týkala obsahové stránky učebnic a začlenění evropské dimenze do učebnic různých zemí. Tento ústav se v současné době zaměřuje na mezinárodní komparativní analýzy učebnic dějepisu, zeměpisu, občanské výchovy, ekologické výchovy aj. Mezi hlavní činnosti ústavu patří realizace různých výzkumných programů, mezinárodních seminářů expertů této problematiky, správa rozsáhlé knihovny učebnic a výzkumných zpráv. Do publikační oblasti ústavu patří časopis *Internationale Schulbuchforschung* a knižní edice *Studien zur Internationalen Schulbuchforschung*. Výzkumy jsou soustředěny nejen na evropské prostředí, ale srovnávají také studie učebnic Číny, Japonska, Palestiny, Izraele a USA. I. Červenková shrnuje současné badatelské záměry instituce do čtyř témat:

- Učebnice a konflikt (analýzy sociálních a politických vlivů na kurikulum, studie sociokulturního zázemí rodiny aj.).
- Evropský dům (rozpracování oblasti regionálních a národnostních vlivů, kulturní identity).

- Představy o sobě samém a představy o druhých (komparativní studie náboženských vlivů).
- Vzdělávání a globalizace (analýzy evropských národních vlivů, myšlenka jednotné Evropy (Červenková, 2010, s. 40).

Dalšími významnými německými centry pro výzkum učebnic jsou *Zentrum für Schulbuchforschung* a *Deutsches Institut für Fernstudien*.

V roce 1988 vznikl v rakouské Vídni samostatný *Institut für Schulbuchforschung und Lernförderung*, který vedl Dr. R. Bambergerem. Institut byl zřízen za podpory ministerstva školství a v současné době se zabývá především obtížností textu učebnic.

Do zkoumání učebnic značně přispívají Skandinávské země. Ve Švédsku je to *Institute for Educational Text Research*, v Norsku *The Centre for Pedagogical texts and Learning Process*, kde vznikla monografie *Textbooks in the kaleidoscope: A Critical Survey of Literature and research on Educational Texts*, kterou publikoval Egil B. Johnsen (1993) a patří k nejrozsáhlejším pracím o teorii učebnic. Ve Finsku jsou výzkumy prováděny na Pedagogických fakultách v *Joensuu* a v *Turku*.

Velmi činné v pedagogickém výzkumu je také Estonsko. Výzkumy učebnic se provádějí na univerzitě v Tartu, kde byla například rozpracována koncepce efektivnosti učebnic ve sborníku *Problems of Textbook Effectivity* (1991).

Ve Francii je taktéž velký zájem o učebnice z hlediska výzkumných aktivit. Zajímavý je především projekt *Emmanuelle*. Jedná se o databázi francouzských učebnic od r. 1789 do současnosti, slouží hlavně k badatelským účelům.

Velký zájem o učebnice a práce s nimi je také v Japonsku. V Tokiu sídlí samostatné národní centrum *Japan Textbook Research Center*, které lze považovat za největší pracoviště pro výzkum učebnic na světě. Pod jeho záštitou se realizují nadnárodní projekty jako *Základní výzkum funkcí učebnic jako prostředků učení*, *Výzkum vztahů mezi tištěnými učebnicemi a audiovizuálními technologiemi*, *Komparativní výzkum japonských a zahraničních učebnic*, *Výzkum použití barev v učebnicích pro slabozraké děti a další* (dostupné z: http://www.textbook-rc.or.jp/eng/indexe_purpose.html [citováno 21. 2. 2014]).

J. Průcha člení americké výzkumy školních učebnic do několika proudů: *Empirické analýzy měřící různé vlastnosti textů učebnic*, *analýzy obsahu amerických učebnic*, *zájem o učebnice ze strany vzdělávací politiky*.

Také Slovensko je ve výzkumech učebnic aktivní. P. Gavora ve své knize *Žiak a text* (1992) poukazuje na faktory, které ovlivňují učení žáků z textu. Studii *Obsah vzdelávania v texte a v komunikácii medzi učiteľom a žiakom na základnej škole* publikoval kolektiv autorů bývalého Ústavu experimentálnej pedagogiky SAV v Bratislavě. J. Mistrík zase vypracoval techniku pro měření „srozumitelnosti textu“, která byla aplikována také na učebnice.

Výzkumy učebnic nejsou v jednotlivých zemích prováděny separátně. Celosvětová organizace IARTEM (International Association for Research on Textbooks and Educational Media – Mezinárodní asociace pro výzkum učebnic a edukačních médií), která vznikla v roce 1991, má za úkol tyto výzkumníky integrovat. Organizace sídlí ve Stockholmu a každý druhý rok pořádá mezinárodní konference. Poslední konference proběhla v roce 2013 v Ostravě a věnovala se tématu *Učebnice a vzdělávací média v digitální době* (dostupné z: <http://www.iartem.org/> [citováno 21. 2. 2014]).

Neméně důležitou roli ve výzkumu učebnic hraje také UNESCO International Textbook Research Network (Mezinárodní síť UNESCO pro výzkum učebnic). Podporuje výměnu informací o výzkumu učebnic z různých zemí (o plánování a zahajování výzkumů, o publikacích, institucích aj.) (Průcha 1998, Červenková 2010).

2.2 Výzkumy učebnic u nás

Již v 20. a 30. letech se česká pedagogika a psychologie zabývala zkoumáním učebnic. Byl to především V. Příhoda, jenž prováděl „analýzy, které měly za účel vymezit optimální lexikální fond pro didaktické texty“ (Průcha, 1998, s. 36).

K zásadnímu rozvoji ale došlo až v 80. letech minulého století. Vzniklo *Středisko pro teorii tvorby učebnic* při Státním pedagogickém nakladatelství, které vydávalo monografie našich i zahraničních autorů, pořádalo celostátní konference a semináře a vydávalo sborníky aktuálních výzkumů. Ve spolupráci s tímto střediskem organizoval semináře J. Průcha, jenž byly také publikovány (*Seminář o teorii a výzkumu školní učebnice, Sborník 6 a 7, 1987, 1988*). Další práce o učebnicích vznikaly v rámci předmětových didaktik, těmi se zabývali např. V. Čapek, Wahl, Hájková, Bednařík aj. Autoři zkoumali učebnice pro základní školy, střední školy a školy vysoké. Vzniklo také mnoho diplomových a disertačních prací.

O výzkumné práce se začalo zajímat ministerstvo školství a tehdejší Státní nakladatelství. „Výzkumné poznatky začaly být využívány pro účely schvalování a hodnocení rukopisů učebnic.“ (Průcha, 1998, s. 38)

Po událostech v roce 1989 vzniklo velké množství nových učebnic. Mimo klasické knižní učebnice vznikaly alternativní učebnice a didaktické prostředky, které učebnice buď doplňovaly, nebo zcela nahrazovaly. Vznik nových učebnic především reaguje na aktuální potřeby trhu. Kvalita učebnic není přesně stanovena a neprovádí se systematický výzkum „*A tak kritéria výběru studijních textů jsou v rukou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy. To uděluje tzv. schvalovací doložku, těm učebnicím, které doporučuje pro výukovou činnost*“ (Červenková 2010, s. 41). Volba učebnic je záležitostí konkrétní školy a záleží pouze na její volbě a finančních prostředcích.

Teoretické a výzkumné práce o učebnicích vznikaly ojediněle, na základě individuálního zájmu. Byly to hlavně práce M. Pluskala, V. Čapka, J. Průchy, D. Čaňka, Z. Beneše, Ch. Vorlíčka, J. Mareše, Z. Sikorové aj.

Nejaktuálnější aktivity v rámci zkoumání učebnic vznikají díky Skupině pro výzkum učebnic v Centru pedagogického výzkumu Pedagogické fakulty MU v Brně. Tato skupina vznikla z iniciativy J. Maňáka jako reakce na nepříznivou situaci v oblasti výzkumu učebnic po roce 1989. V současnosti má více než 20 členů, kteří se setkávají čtyřikrát ročně. „*Aktivity skupiny směřují k systematicky koordinovanému výzkumu učebnic, který by přinášel výzkumně ověřené poznatky s ohledem na aktuální potřeby pedagogické teorie a praxe, vzdělávací politiky a tvorby učebnic*“ (dostupné z: http://www.ped.muni.cz/weduresearch/texty/skupinaUcebnice/poster_skupinaUcebnice.pdf [citováno 21. 2. 2014]). Toto centrum vydalo například publikace *Učebnice pod lupou* (2006), *Hodnocení učebnic* (2007), *Učebnice z pohledu pedagogického výzkumu* (2008) a *Nástroje pro monitoring a evaluaci výuky a kurikula* (2010).

3. Metodologická východiska

3.1 Oblasti výzkumu učebnic

V rámci učebnic můžeme zjišťovat, analyzovat a hodnotit mnoho faktorů. J. Průcha dělí oblast výzkumu na 3 kategorie – účel, předmět a metody výzkumu.

ÚČEL VÝZKUMU

- Analýzy za účelem vědecké explanace.
- Analýzy za účelem praktických aplikací.
- Analýzy za účelem normativním.

PŘEDMĚT VÝZKUMU

- Vlastnosti učebnic (komunikační, obsahové, ergonomické) – předmětem výzkumu je samotná učebnice a její vlastnosti.
- Fungování učebnic (přímo v učení a vyučování, názory a postoje uživatelů k učebnicím) – v tomto případě je již učebnice začleněna do procesů učení a vyučování.
- Výsledky a efekty učebnic (změny ve věděni subjektů, změny v postojových, hodnotových aj. vlastnostech subjektů) – díky učebnicím se v procesu učení a vyučování projevují jisté výsledky.
- Predikce o fungování učebnic (nahlížení na učebnici ve třech předešlých úrovních).
- Modifikace parametrů učebnic (resp. korekce, která směřuje k optimálním parametrům učebnic).

METODY VÝZKUMU (viz. následující kapitola)

(Průcha, 1998, s. 40)

3.2 Metody používané ve výzkumu učebnic

Výzkumná metoda je „speciální systematický postup k shromáždění faktů, systém záměrných poznávacích postupů, exploračních operací a myšlenkových úkonů vedoucích k objasnění sledované problematiky. Rozlišují se dvě velké skupiny výzkumných metod, a to metody kvantitativní a kvalitativní.“ (Maňák, Švec 2005, s. 113) Také samotných metod výzkumu v oblasti zkoumání učebnic existuje mnoho. Všechny tyto metody lze zařadit do následujících typů:

- a) *Metody kvantitativní*, do kterých patří také didaktická analýza učebnic. Při analýzách je použito statistických procedur. Jsou dány vzorce, díky kterým vypočítáme koeficienty na základě výskytu a četnosti měřitelných jednotek učebnice.
- b) *Metody obsahové analýzy* zahrnují početnou řadu technik pro vyhodnocování kvalitativních vlastností učebnice a to především obsahu.
- c) *Metody dotazování*, které shromažďují data z dotazování osob. Tato metoda je určena pro hromadné získávání údajů.
- d) *Metody observační*, kdy různé druhy pozorování můžeme aplikovat při výzkumu využívání učebnice v praktické školní edukaci.
- e) *Metody testovací* můžeme využít např. u ověření výsledků učení se z dané učebnice.
- f) *Metody experimentální*, které nám umožňují cílevědomě vnášet změny do průběhu běžných procesů. Umožňují změřit výsledky, které jsou vyvolány řízenými změnami v učebnicích ve srovnání s výsledky učení se ze stejných učebnic, v nichž změny nebyly provedeny.
- a) *Metody komparativní*, díky kterým můžeme učebnice porovnávat vzhledem k rozsahu tématům, ročníkům apod.

(Průcha, 1998, Skalková, 1983)

3.3 Měření didaktické vybavenosti učebnic

Jednotlivými komponenty učebnice jsem se již zabývala. Podle konstruování učebnice a zastoupení těchto komponentů lze posuzovat její didaktickou vybavenost. Jak jsem již zmiňovala, žáky upoutá spíše učebnice s obrazovými prostředky, než učebnice s pouze verbálním textem. „*Didaktická vybavenost učebnice není tedy její vlastností statickou, nýbrž předurčuje její procesuální efektivnost, tj. to, jak bude učebnice využívána v reálných edukačních procesech ve škole i při samoučení žáků.*“ (Průcha, 1998, s. 94) Proto je důležité u učebnice zjistit míru její didaktické vybavenosti. Toto měření by mělo být prováděno ještě před vytištěním a zavedením učebnice do škol. V rámci této diplomové práce se také zabývám tvorbou učebnic, a proto je pro mě hlavní metodou výzkumu didaktická analýza.

Jaký je způsob vyhodnocování didaktické vybavenosti učebnic? Míra je založena na vyhodnocování rozsahu využití strukturálních (verbálních a obrazových) komponentů. Jedná se o kvantitativní metodu, kdy je vyhodnocení prováděno pomocí koeficientů. Učebnice je dána 36 komponenty. Každý z nich má svou funkci, podle které je rozčleněn do tří skupin a dále do dvou podskupin dle způsobu vyjádření určitého komponentu v učebnici. Analýza je

tedy prováděna podle toho, které komponenty jsou v učebnici zastoupeny a které nikoliv. Ze zjištěných hodnot výskytu se vypočítávají dílčí koeficienty a celkový koeficient, který může být 0–100%. 100% je maximální, teoretická (ideální) hodnota.

STRUKTURNÍ KOMPONENTY UČEBNIC:

1. aparát prezentace učiva (14 komponentů)

verbální komponenty

- výkladový text prostý
- výkladový text zpřehledněný (tabulky, schémata)
- shrnutí učiva k ročníku
- shrnutí učiva k tématům
- shrnutí učiva k předchozím ročníkům
- doplňující texty (dokumenty, citace)
- poznámky, vysvětlivky
- podtexty k vyobrazením
- slovníčky pojmů, cizích slov

obrazové komponenty

- umělecké ilustrace
- naukové ilustrace (kresby, náčrtky)
- fotografie
- mapy, plány, grafy, diagramy
- obrazová prezentace barevná (tj. použití nejméně jedné barvy odlišné od barvy textu)

2. Aparát řízení učení (18 komponentů)

verbální komponenty

- předmluva (úvod)
- návod k práci s učebnicí
- stimulace celková (podněty k zamyšlení, otázky před ročníkovým učivem)
- stimulace detailní (dtto před nebo v průběhu lekcí, témat)
- otázky a úkoly za lekcí
- otázky a úkoly za témata
- otázky a úkoly k celému ročníku
- otázky a úkoly k předchozímu ročníku
- instrukce k úkolům komplexní povahy (návod)

- náměty pro mimoškolní činnosti
- explicitní vyjádření cílů učení
- sebehodnocení výkonů žáků
- výsledky úkolů a cvičení
- odkazy na jiné zdroje informací

obrazové komponenty

- grafické symboly vyznačující části textu (poučky, pravidla, úkoly)
- užití zvláštní barvy pro určité části textu
- užití zvláštního písma (např. tučná sazba)
- využití předsádky (schémata, tabulky)

3. Aparát orientace (4 komponenty)

verbální komponenty

- obsah učebnice
- členění učebnice (kapitoly, tematické celky, lekce)
- marginálie
- rejstřík (věcný, jmenný)

Jednotlivé komponenty, resp. jejich výskyt se dále zaznamenává do speciálních archů, které obsahují základní informace o zkoumané učebnici. Podle zaznamenaných hodnot můžeme vypočítat dílčí koeficienty didaktické vybavenosti učebnice, tj. koeficient využití aparátu prezentace učiva (E I), koeficient využití aparátu řízení učení (E II), koeficient využití aparátu orientačního (E III), koeficient využití verbálních komponentů (E v), koeficient využití obrazových komponentů (E o) a samozřejmě také celkový koeficient didaktické vybavenosti učebnice (E).

U zkoumání didaktické vybavenosti učebnic jde o „*evaluační proceduru, jež má jednak účel zjišťovací, tj. popis stavu využívání strukturálních komponentů v učebnici, jednak účel korekční, tj. navržení úprav pro zvýšení didaktické vybavenosti učebnice. Předností této míry je to, že je univerzálně aplikovatelná, tj. může být uplatněna pro evaluaci učebnic různých předmětů, ročníků, studijních oborů a druhů škol.*“ (Průcha, 1998, s. 95) Důkazem toho jsou četné výzkumy provedené J. Průchou na desítkách základních a středních škol v 80. letech minulého století. (Průcha, 1985, 1987, 1989).

4. Historický přehled vývoje předmětu občanská výchova a nauka s návazností na zkoumaný materiál

Ve své práci jsem se rozhodla zkoumat jednak současné učebnice občanské výchovy, jednak učebnice užívané v minulosti. Z tohoto důvodu chci věnovat jednu kapitolu krátkému vývoji tohoto předmětu. Změny v osnovách a učebnicích se vyvíjely nejrozličnějšími směry a vliv na ně měly především důležité historické události v jednotlivých obdobích.

4.1 Období 1918–1938

Vznik samostatného československého státu 28. října 1918 s sebou nesl nutnost vychovávat své občany takovým způsobem, aby byly aktivní při budování stabilizovaného demokratického státu. Proto vstoupila do popředí potřeba obrody národního školství a předmětu výchova k občanství, který měl přinést občany, jež ovlivňují pozitivně svůj stát. „*Výchova k občanství se tak po jistou dobu měla stát místem, kde se budovaly vlastní základy stabilizovaného demokratického československého státu. Zdůrazňuje se potřeba využít vzniku samostatného státu k výchově nového občana – republikána. Úcta a respekt k císaři, habsburskému domu a trůnu se nahrazovaly úctou a respektem k demokracii a republice.*“ (Staněk, 2007, s. 18–19).

Existence předmětu občanská nauka se datuje od 1. září 1923. Velký vliv na něj měl tzv. *Malý školský zákon* (zákon č. 226/1922 Sb. z. a n.), který zavedl občanskou nauku jako samostatný předmět s názvem občanská nauka a výchova do škol obecných (řadových) a škol občanských. 11. dubna 1923 byly *Výnosem Ministerstva školství a národní osvěty* (č. 44.457-I.) vydány učební osnovy, které udávaly občanskou nauku a výchovu jako povinný předmět. Obsahem byly poznatky o československém státě, státních formách a zřízeních, hospodářství, sociálním, politickém a kulturním životě. Tato výchova měla vést k československému republikánství, tj. pochopení občanských práv a povinností, výchově k demokracii, k lásce k národu, vzájemné snášenlivosti, úctě a lásce. Osnovy naznačily ráz i rozsah látky v jednotlivých stupních i školních rocích stručnými hesly, dávaly přitom učitelům dost volnosti, aby předmět naplnil živým obsahem. Důležitá byla role učitele, na němž záviselo, co a jak bude žákům objasněno. V návaznosti na tyto osnovy vzniklo mnoho učebních textů, učebnic a příruček pro učitele např. *Příručka občanské nauky a výchovy díl I a II*, *Příručka občanské nauky a výchovy pro školy občanské a vyšší stupeň škol obecných*, *Občanská nauka a výchova pro žactvo občanských a vyšší stupeň obecných škol*, *Mladý republikán*, *Občanská nauka pro školní potřebu*, *Červánky* aj. Některými z nich se budu zabývat podrobněji prostřednictvím

didaktické analýzy. První republiku můžeme považovat za jedno z nejvýznamnějších období českých dějin. Historie a měnící se školství té doby je nám inspirací dodnes.

4.2 Období 1938–1945

V pomnichovském Československu bylo školství stále řízeno ministerstvem školství a národní osvěty. V období Druhé republiky neproběhly zásadní změny v obsahu vyučování ani v učebních textech. Narůstaly však projevy nacionalismu, antisemitismu a nenávisti.

V době Protektorátu Čechy a Morava byla však situace zcela odlišná. Došlo k výrazným zásahům do vzdělávání. V roce 1939 vznikaly nové učební osnovy, podle výnosu šlo

o pracovní školu, která měla žáky učit pracovními metodami a jejich užívání takovým způsobem, aby je dokázali aplikovat u sebevzdělávání a samostatně je uplatňovat. Učitelům byly doporučovány konkrétní knihy: POULÍČEK, SPILKA: *Občanská nauka a výchova pro obecné školy*, POULÍČEK, NEUMANN, SPILKA: *Příručka občanské nauky a výchovy pro žactvo měšťanských škol* nebo kniha UHR, KOPEČEK: *Za novým životem*. Důležité bylo budování hodnot jako úcta k práci, slušné společenské chování, smysl pro rodinný život a výchova vůle. Způsob výuky předmětu záležel na odvaze konkrétního učitele. Od roku 1941 bylo zapovězeno vše, co mělo cokoliv společného s židovstvím. Výchova ve školách se orientovala na tzv. říšskou myšlenku - zdůrazňování neschopnosti českého národa mít samostatný stát. Z učebnic vymizelo vše, co připomínalo legionáře, 28. říjen vznik Československé republiky, prezidenty T. G. Masaryka a E. Beneše. Došlo k posílení německého jazyka, který se stal povinným vyučovacím předmětem a občanská nauka a výchova byla vypuštěna z učebního plánu obecných a měšťanských škol.

4.3 Období 1945–1989

V tomto období došlo k poválečné obnově Československa. Doklady o změnách ve školství najdeme v *Košickém vládním programu* (Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý 5. dubna 1945 v Košicích), který předpokládal očistu škol od fašismu a dostupnost škol nejširším vrstvám společnosti. Za důležitý též považujeme *Nový školský zákon* z 21. dubna 1948 (Zákon č. 95/1948 Sb. 21. 5. 1948 o základní úpravě jednotného školství), kde byl mimo jiné stanoven státní dohled nad učebnicemi a pomocnými knihami, které se mohly používat pouze se schválením ministerstva školství a národní osvěty a byly vydávány pouze ve státním nakladatelství. Od roku 1948 se stala občanská nauka povinným předmětem, který byl pod dohledem státu. Dle osnov měla občanská nauka

vychovávat politicky uvědomělé, mravně odpovědné žáky a činorodé občany lidově demokratické republiky. V učebních osnovách se objevovala témata jako: základní práva a povinnosti sovětských občanů, sovětská socialistická společnost, sovětský socialistický stát, státní zřízení SSSR, nejvyšší orgány státní moci a státní správy SSSR, soud a prokuratura, péče socialistického státu o mládež a pracující, dodržování bezpečnostních pravidel a opatření, aj.

4.4 Období 1989 – současnost

„Pluralita po roce 1989 se odrazila nejen ve vzdělávacích institucích, které mohly poskytovat žákům základní vzdělání, ale i ve vzdělávacích programech a učebních dokumentech, podle nichž se na jednotlivých školách vzdělání realizovalo. Vzdělávací programy podrobněji vymezovaly výběr povinných, povinně volitelných a volitelných vyučovacích předmětů, jejich obsah a doporučenou minimální časovou dotaci.“ (Staněk, 2007, s. 34). To byl podklad pro tvorbu školních vzdělávacích programů a časově tematických plánů. Vznikly 3 odlišné vzdělávací programy, které akreditovalo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy: Vzdělávací program Základní škola, Vzdělávací program Národní škola a Vzdělávací program Občanská škola. Splněním několika podmínek si škola mohla vytvořit také svůj vzdělávací program. Občanská výchova se stala samostatným a povinným vyučovacím předmětem ve všech programech druhého stupně základních škol a byla definována jako multidisciplinární a společenskovední disciplína. Při tvorbě předmětu se vycházelo z prvorepublikové tradice. Občanská výchova v sobě dodnes zahrnuje politologii, vlastivědu, etiku, právo, ekologii a ekonomii. Jedná se o interdisciplinární předmět, který slučuje poznatky z jiných předmětů – dějepisu, zeměpisu, religionistiky, politologie, ekonomie, antropologie, psychologie, sociologie atd. V této době stále přetrvávají tradiční přístupy k učení – kázeň v hodinách, důležitá je znalost faktů a to nejen v občanské výchově.

Dne 7. dubna 1999 vznikl *Národní program rozvoje vzdělávání* v České republice tzv. Bílá kniha, na kterou navazuje Koncepce vzdělání a rozvoje vzdělávací soustavy v České republice. Započíná také veřejná diskuze Výzva pro deset milionů, která se zabývala otázkami výchovy a vzdělávání. 24. září 2004 byl přijat nový školský a to *Zákon 561/2004 sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání*. Základní škola se skládá z devíti ročníků – prvního (1. – 5. ročník) a druhého (6. – 9. ročník). Vznikají RVP a školy si vytváří své ŠVP. Důraz je kladen na osvojení strategií učení, motivaci pro celoživotní vzdělávání, podněcování žáků k tvořivému myšlení, logickému uvažování,

k řešení problémů, vedení k všestranné, účinné a otevřené komunikaci, rozvoj schopnosti spolupracovat a tolerovat (dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/upraveny-ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani> [citováno: 15. 3. 2014]). V RVP je obsah základního vzdělávání rozdělen do devíti oblastí, ty jsou dále tvořeny daným vzdělávacím oborem nebo obory. Obor Výchova k občanství patří do vzdělávací oblasti Člověk a společnost⁹. Obor Výchova k občanství je pro základní vzdělávání dále složen ze vzdělávacích oblastí: Člověk ve společnosti, Člověk jako jedinec, Člověk, stát a hospodářství, Člověk, stát a právo, Mezinárodní vztahy, globální svět. RVP určuje očekávané výstupy z těchto oblastí (Staněk, 2007).

⁹ Ve vzdělávací oblasti Člověk a společnost se společně se vzdělávacím oborem Výchova k občanství nachází vzdělávací obor Dějepis.

5. Tvorba učebnice

Samotná tvorba učebnice je velmi náročný a složitý proces. Zasahuje do něj nejen množství odborníků, ale také množství různých faktorů, dokumentů, kritérií aj. V této kapitole je blíže popíšu.

5.1 Kdo tvoří učebnice

Na tvorbě učebních textů a zvláště učebnic se podílí množství odborníků. Nejsou to jen samotní autoři učebnic, kteří je produkují a dávají jim určité pojetí, ale také redaktoři daného nakladatelství, které učebnice vydává a odborní lektoři, jejichž posudky jsou přikládány ke schvalovacímu řízení o učebnici. Dalším důležitým subjektem jsou grafici a typografové, kteří dávají učebnicím konečnou estetickou úpravu, vybavují ji obrazovými složkami, upravují písmo, barvu a připravují dílo na tisk. Pracovníci odborných institucí doporučují na základě lektorských posudků učebnice ke schválení a pracovníci MŠMT ČR, kteří udělují schvalovací doložku. Všichni tito lidé jsou velmi důležitými subjekty při tvorbě učebnice, jsou tady ovšem i další faktory, které proces vzniku ovlivňují.

Především jsou to kurikulární dokumenty – Rámcové vzdělávací programy (RVP) a ŠVP, které obsahují učební osnovy jednotlivých předmětů. Tyto dokumenty do jisté míry regulují obsahovou náplň vznikajících učebnic. Kromě toho je důležitým a oficiálním kritériem již zmiňovaná schvalovací doložka MŠMT a podmínky k udělení schvalovací doložky, ty jsou obsaženy ve Směrnici náměstka ministra pro vzdělávání ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy k postupu a stanoveným podmínkám pro udělování a odnímání schvalovacích doložek učebnicím a učebním textům a k zařazování učebnic a učebních textů do seznamu učebnic. Tyto podmínky jsou rozčleněny do 4 bodů:

1. Schvalovací doložka může být ředitelem věcně příslušného odboru udělena učebnici, která:
 - a) respektuje Ústavu ČR a právní předpisy platné na území ČR; zejména respektuje základní práva a svobody, které se zaručují všem lidem bez rozdílu rasy, barvy pleti, jazyka, víry a náboženství, příslušnosti k národnostní nebo etnické menšině a prosazuje rovné příležitosti mužů a žen,
 - b) je v souladu s příslušným rámcovým vzdělávacím programem, podporuje utváření a rozvíjení klíčových kompetencí a směřuje k dosahování očekávaných výstupů vzdělávacích oborů (okruhů),
 - c) je zpracována na dostatečné odborné úrovni a ve shodě s efektivními didaktickými postupy vhodnými pro věk žáků, jimž je učebnice určena,

d) po jazykové a grafické stránce odpovídá věku žáků a specifikám daného vzdělávacího oboru nebo průřezového tématu.

(2) Učebnicím z ucelené řady učebnic je udělována schvalovací doložka s podmínkou, že nakladatel předloží popis koncepce ucelené řady učebnic s anotacemi (obsahem) jednotlivých dílů ucelené řady učebnic, aby bylo možné posoudit dodržení všech charakteristik ucelené řady učebnic podle Čl. I. odst. 6. Nakladatel musí vydat všechny učebnice této řady v takové časové návaznosti, která umožní souvislé používání učebnic z ucelené řady v průběhu studijního cyklu [podle Čl. I odst. 6 písm. c)]. Nesplnění této podmínky je důvodem pro odnětí schvalovací doložky. Pro celou ucelenou řadu učebnic jsou zvoleni zpravidla stejní recenzenti.

(3) Pracovnímu sešitu lze udělit schvalovací doložku v případě, že tvoří jeden funkční celek s učebnicí. K posouzení se pracovní sešit předkládá zpravidla současně s učebnicí. V odůvodněných případech lze požádat o dodatečné udělení schvalovací doložky pracovnímu sešitu. Ministerstvo v takovém případě zadá zpracování recenzního posudku recenzentům, kteří posuzovali učebnici, se kterou tvoří pracovní sešit funkční celek (případně jiným recenzentům, pokud to není možné). Další podmínky platí obdobně jako při udělení nové schvalovací doložky.

(4) Velikost písma v textech určených pro žáky 1. až 3. ročníku základního vzdělávání je nejméně 12 bodů (dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/schvalovaci-dolozky-ucebnic2013> [citováno: 20. 5. 2014]).

I tak se učitelům dostávají do rukou učebnice, které nejsou dokonalé. Jednou z příčin je komercializace tvorby učebnic. Trh je učebnicemi přesycen, působí tu desítky nakladatelství, které učebnice publikují, a tak vznikají učebnice především s atraktivním charakterem, které mají za úkol přilákat pozornost škol. Jejich atraktivita nám však nezaručuje kvalitu tohoto edukačního média, která by měla být prvořadá. Další příčinou bývá skladba autorů učebnic a s ní nespojena jejich neschopnost psát pro mladé čtenáře. Učebnice často vzniká u odborníků z daných vědeckých disciplín, ti mohou být excelentní ve svém oboru, ale nemusí mít dostatečnou citlivost k tomu, jakým způsobem tyto poznatky sdělovat žákům. Obsah učebnice je v tomto případě dokonalý, ale jejich didaktická prezentace zaostává.

Řešením by mohlo být zapojení zkušených učitelů do procesu tvorby učebnic. Jejich učitelská praxe by jistě přispěla ke zkvalitnění a to ve všech zmíněných problémech. Další možností by bylo, aby se vznikající učebnice dostaly do vzdělávacího procesu ještě před uvedením na trh. Šlo by o jakýsi experiment, kdy by učitelé i žáci učebnici vyzkoušeli v praxi. A poslední možností, která je snadněji realizovatelná, je vydávání příruček a návodů, které umožňují lepší orientaci v učebnici a snazší produkci informace žákům.

Povinností učitele ale není používat pouze učebnice, které jsou opatřeny doložkou MŠMT. *„Ve shodě se školským zákonem (§27, odst. 2) mohou školy kromě učebnic a učebních textů schválených MŠMT používat i jiné, které nejsou v rozporu s cíli vzdělávání, jež stanovuje školský zákon, a s příslušným RVP. Je tedy možnost vytvářet i vlastní texty. Je zřejmé, že každý pedagog nezvládne tvorbu vlastní učebnice, ale naskýtá se možnost pro kreativní učitele nebo skupiny učitelů, aby si vytvořili v případě dobrých materiálních a finančních podmínek školy „učebnici pro potřebu svých žáků“. To znamená učební texty nejen odpovídající vzdělávacímu obsahu, ale také přímo podporující metody práce, kterými chce učitel (učitelé) navozovat dosahování očekávaných výstupů a směřovat k utváření klíčových kompetencí. Na řadě škol se o takové texty již pokoušejí, využívají nejen stávající učebnice (většinou hned několik), ale i řadu dalších textů - dětskou literaturu, encyklopedie, časopisy, internet atd.“* (dostupné z: <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/1235/UCEBNICE.html> [citováno: 20. 5. 2014]).

5.2 Východiska tvorby učebnice

Východiska při tvorbě učebnic jsou dána z hlediska konkrétní vyučovací činnosti učitele. Jsou jimi obsah učiva, metody a organizační formy výuky, materiální a didaktické prostředky zajišťující výuku.

Z hlediska obsahového je to v současné době RVP, které vymezuje klíčové kompetence, vzdělávání na daném typu školy a obsahovou náplň vzdělávacího oboru v podobě očekávaných výstupů a učiva v příslušné vzdělávací oblasti. Pro občanskou výchovu na základních školách se jedná o vzdělávací oblast Občan a společnost. Od RVP se dále odvíjí ŠVP, který je zpracováván přímo učiteli, kteří vymezují konkrétní obsah a časový rozsah předmětu. Učebnice musí být v souladu s RVP i ŠVP, a proto se nároky na učebnice mohou na různých školách lišit. Je potřeba, aby byl školní program a učebnice ve vzájemném souznění.

„Jak již bylo naznačeno, na obsahovou stránku navazují i zvolené metody a organizační formy, které jsou často spojeny i se specifickými požadavky na výukový

materiál. Jiný výukový materiál učitel uplatní ve vyučovací hodině s frontální výukou, jiný v hodině s převládajícími žákovskými činnostmi, nebo v současnosti často uplatňované projektové výuce. Při výběru výukových materiálů pro různé metody výuky je třeba zohlednit také individuální studijní předpoklady žáků a celého třídního kolektivu. To se projeví např. volbou přiměřeného a dostatečně názorného grafického a obrazového materiálu, rozsahem textových informací, rychlostí jejich prezentace, motivačními a facilitačními prvky apod.“ (Lepil, 2010, s. 8).

Trendem jsou také učebnice s „encyklopedickým“ modelem, který má základní text a řadu dalších doplňujících informací, které mohou žáci využívat podle dosažené úrovně osvojení základního učiva.

5.3 Pravidla pro tvorbu učebnic

Velmi mě překvapilo, v jak malé míře se odborníci, zabývající se učebnicemi, pozastavují nad její samotnou tvorbou. Proto vzniklo málo publikací, které by se tvorbě učebnice věnovali. Výjimkou je J. Průcha (1989, 1998), který se tímto problémem zabýval důkladněji. Pokud chceme vytvořit kvalitní učebnici, je nutné nahlížet na její komplexnost. Aby byla učebnice didakticky kvalitně vybavena, je nutné dbát na 3 složky: optimální obsahová správnost, optimální obtížnost textu a optimální didaktická vybavenost.

Optimálně obsahový text je takový text, který zahrnuje obsah vzdělávání vymezený patřičným kurikulárním dokumentem. Text je členěn do kapitol, které musí být obsahově vyvážené. (Průcha, 1998). Pokud chceme správně postupovat u obsahového vymezení učebnice, musíme se zaměřit na daný ročník a vzdělávací obor, pro který učebnice vzniká. K tomu nám napomůže RVP. Dalším krokem je určení rozsahu učebnice a jednotlivých kapitol (počet stran učebnice, počet stran kapitol. V RVP pro základní vzdělávání je při tvorbě učebnic nutné prostudovat: vzdělávací oblast občanské výchovy (Člověk a společnost), vymezení vzdělávacího obsahu, rámcové vymezení učiva vybraného vzdělávacího obsahu a podrobnou specifikaci učiva, ta je již zaměřená na konkrétní prvky učiva.

Ke zkoumání obtížnosti textu učebnic bývají nejčastěji užívány lingvisticko-statické a psychologické metody. J. Průcha se zaměřuje na tvorbu textu s optimální hodnotou celkové míry obtížnosti. Optimální didaktickou vybaveností jsem se zabývala v kapitole 3.3.

5.3.1 Obecná pravidla pro tvorbu učebnic

Pro stanovení pravidel při tvorbě učebnice vycházím především z příčin vzniku nedokonalých učebnic¹⁰ a doporučení pro autory a posuzovatele učebnic (Průcha 1998).

- Musíme mít na zřeteli, že čtenáři učebnic jsou učitelé i samotní žáci, pro které je učebnice primárně určena, a proto musíme znát povahu žáků, kteří budou učebnici používat. Důležité je nemít přehled pouze v předmětu, pro který učebnice vzniká, ale také patřičné znalosti z psychologie, didaktiky a pedagogiky. Zásadní je také prozkoumání daného ročníku a typu školy.
- Důležité je najít takový prostředek komunikace, který bude žákům blízký. Text by měl být takový, aby mu žák rozuměl, ale zároveň ho obohacoval o nové poznatky. Žáka musí učebnice zaujmout, proto je dobré nastudovat literaturu daného věku žáků, tím jim učebnici lépe přiblížíme.
- Učebnice by neměla být přehlcena odbornými informacemi, i když ty jsou také důležité. Pokud však budeme brát zřetel na klíčové kompetence žáka, nejdůležitější jsou ty informace, které žáky připraví na život. Navíc k přehledu odborných informací slouží encyklopedie.
- Učebnice má sloužit i učitelům, proto musíme dbát také na jeho potřeby při užívání učebního textu. Důležité je hlavně hledisko času (časová dotace předmětu, kolik času může ve vyučovací hodině věnovat motivaci, procvičování atd.) a vybavení školy, které bude potřeba při práci s učebnicí.
- Text učebnice musí být zajímavý, čtivý a srozumitelný. Pokud se v textu objevují slova, kterým žák nemusí rozumět, je dobré neznámé pojmy přímo v textu vysvětlit např. pomocí příkladu.
- V učebnici nesmí chybět rejstřík, který slouží k lepší orientaci v textu.
- Věty v učebnicích nesmí být příliš dlouhé.
- Efektivní je dialogizování. Tím se stane učebnice zajímavější a bližší čtenáři. Dosáhnout se toho dá oslovením čtenáře, hovoření s ním, vyslovením vlastních názorů a postojů.
- Text musíme strukturovat a členit, tj. použití více odstavců, nadpisů, marginálií apod. Zde můžeme uplatnit i různé polygrafické prostředky (druhy a velikosti písma, barvy, piktogramy, ilustrace atd.).

¹⁰ V kapitole 8.1

II. PRAKTICKÁ ČÁST

6. Didaktická analýza učebnic občanské výchovy se zaměřením na 6. ročník základní školy

6.1 Cíl výzkumu, formulace výzkumného problému, stanovení hypotéz

V celé řadě diplomových a disertačních prací můžeme nalézt výzkumy, které se zabývaly didaktickou analýzou učebnic občanské výchovy. Tyto analýzy zkoumají učebnice z hlediska jejich strukturních komponentů, srovnávají nakladatele učebnic, učebnice dle ročníků atd. Cílem mého výzkumu však není pouze hledání co nejideálnější učebnice. Pokud chceme učebnici vytvořit, nemůžeme hledat inspiraci pouze v učebnicích, které jsou lehce k dostání na internetu nebo v knihkupectví. Poněvadž se po roce 1989 stává občanská výchova samostatným a povinným předmětem, hledá se její koncepce v historii, respektive v období po vzniku Československé republiky. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla prozkoumat učebnice, které se používaly v minulosti. Provedu srovnání těchto učebnic s učebnicemi současnými a zjistím, na jaké úrovni by tyto učebnice byly v dnešní době.

Zpravidla rozlišujeme tři typy výzkumných problémů (Gavora, 2000, s. 26):

- **Deskriptivní** (popisné) **výzkumné problémy** zjišťují či popisují stav nebo výskyt daného jevu.
- **Relační** (vztahové) **výzkumné problémy** zjišťují vztah a těsnost mezi danými jevy.
- **Kauzální výzkumné problémy** zjišťují příčinné vztahy.

Výzkumné problémy deskriptivní:

- Jaká je didaktická vybavenost učebnic občanské výchovy pro šestý ročník základních škol v současné době?
- Jaká je didaktická vybavenost učebnic občanské výchovy v historii?

Výzkumné problémy relační:

- Existují rozdíly, v rámci didaktické vybavenosti, mezi současnými učebnicemi občanské výchovy a učebnicemi používanými v historii?
- Jaké jsou rozdíly, v rámci didaktické vybavenosti, mezi současnými učebnicemi občanské výchovy a učebnicemi používanými v historii?

Na základě výzkumných problémů lze definovat tyto základní **hypotézy**:

- Didaktická vybavenost učebnic občanské výchovy pro šestý ročník základních škol je vyšší než didaktická vybavenost učebnic, které se používaly v historii.
- Rozdíly mezi didaktickou vybaveností současných učebnic a učebnic používaných v historii existují a to převážně u obrazových komponentů.

6.2 Postup výzkumu

Výzkum je rozčleněn do tří částí. V první části budou zkoumány učebnice občanské výchovy, které se používaly v minulosti mezi léty 1918–1989, v druhé části se zaměřím na učebnice, které se používají dnes. V poslední části provedu srovnání učebnic z obou skupin. Zjišťovat budu jejich didaktickou vybavenost, tj. zastoupení strukturních komponentů v učebnicích. Ty zaznamenám do speciálních archů, ve kterých je obsaženo všech 36 komponentů. U každé učebnice tedy určím, který komponent je v zastoupení a který nikoli. Poté spočítám koeficienty využití aparátu prezentace učiva (E I), aparátu řízení učení (E II), aparátu orientačního (E III), koeficienty verbálních (E v) a obrazových (E o) komponentů a celkový koeficient didaktické vybavenosti každé učebnice. Ty zaznamenám, podle umístění do tabulek a grafů. Ve třetí části srovnám tyto koeficienty u všech učebnic, taktéž pomocí grafů a tabulek.

6.3 Výzkumný materiál

Do svého výzkumu jsem celkem zařadila deset učebnic občanské nauky a výchovy. Pět z nich jsou učebnice občanské výchovy mezi lety 1918–1989. Ze současné doby budu zkoumat 5 učebnic občanské výchovy pro šestý ročník základních škol. Při výběru učebnic z doby minulé jsem měla v úmyslu zastoupit všechna důležitá historická období od vzniku Československé republiky. Současné učebnice jsem vybírala podle vlastní zkušenosti při výuce. Důležitá byla také dostupnost a schvalovací doložka MŠMT.

Zkoumaný vzorek učebnic 1918–1989:

- PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu*. Brno: Rolnická tiskárna, 1923. (1923)
- LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý republikán IV*. Praha: Česká grafická unie, 1924. (1924)

- SKOŘEPA, M.: *Červánky: učebnice občanské nauky a výchovy pro obecné školy, díl IV, pro šestý, sedmý a osmý postupný ročník*. Praha: Státní nakladatelství, 1937. **(1937)**
- SLOUKA, T., JELÍNKOVÁ A.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních experimentálních škol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976. **(1976)**
- JELÍNKOVÁ A., PRUSÁKOVÁ V.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních škol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1989. **(1989)**

Zkoumaný vzorek současných učebnic občanské výchovy pro šestý ročník základních škol:

- JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2003. **(2003)**
- DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. Praha: SPN a. s., 2004. **(2004 A)**
- KOLEKTIV AUTORŮ: *Občanská výchova pro 6. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2004. **(2004 B)**
- VALENTA, M.: *Občanská výchova pro 6. ročník*. SPL Práce, 2007 **(2007)**
- JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2012. **(2012)**

7. Výsledky výzkumu a jejich analýza

V kapitole 3.3 bylo již zmíněno, že míra didaktické vybavenosti učebnic je založena na vyhodnocování rozsahu využití strukturálních komponentů, kterých je 36. Analýza je prováděna podle toho, které komponenty jsou v učebnici zastoupeny a které nikoli. Ze zjištěných hodnot výskytu se vypočítávají dílčí koeficienty a celkový koeficient, který může být 0–100%. Výskyt jednotlivých komponentů budu zaznamenávat do speciálních archů. Podle zaznamenaných hodnot můžeme vypočítat dílčí koeficienty didaktické vybavenosti učebnice tj. koeficient využití aparátu prezentace učiva (E I), koeficient využití aparátu řízení učení (E II), koeficient využití aparátu orientačního (E III), koeficient využití verbálních komponentů (E v), koeficient využití obrazových komponentů (E o) a samozřejmě také celkový koeficient didaktické vybavenosti učebnice (E).

7.1 Didaktická analýza učebnic občanské výchovy 1918–1989

Vzorek učebnic, které jsem si prohlížela byl opravdu velký a bylo těžké se rozhodovat, podle kterých kritérií bych měla vybrat učebnice do výzkumu. Velkou roli zde sehrálo subjektivní hodnocení. Snažila jsem se najít takové učebnice, které by svou vybaveností byly nejefektivnější a kvalitně vybavené co nejvíce obsahovými komponenty. Důležitou roli při výběru zahrály také historické události naší země a s nimi spojené změny v předmětu občanská nauka, které se projevily v samotných osnovách i v učebnicích.

Tab. č. 6: *Výskyt jednotlivých strukturních komponentů v učebnicích občanské výchovy pro šestý ročník základních škol (1918–1989)*

APARÁT PREZENTACE UČIVA					
Verbální komponenty	1923	1924	1937	1976	1989
Výkladový text prostý	A	A	A	A	A
Výkladový text zpřehledněný (tabulky, schémata)	A	N	N	A	A
Shrnutí učiva k ročníku	N	N	N	N	N
Shrnutí učiva k tématům	A	A	A	A	A

Shnutí učiva k předchozím ročníkům	N	N	N	N	N
Doplňující texty (dokumenty, citace)	A	A	A	A	A
Poznámky, vysvětlivky	A	A	N	N	N
Podtexty k vyobrazením	A	N	N	N	A
Slovníčky pojmů, cizích slov	A	N	N	N	N
Obrazové komponenty	1923	1924	1937	1976	1989
Umělecké ilustrace	N	A	A	N	N
Naukové ilustrace (kresby, náčrtky)	A	A	A	A	A
Fotografie	N	A	N	N	A
Mapy, plány, grafy, diagramy	A	A	A	A	A
Obrazová prezentace barevná	N	N	N	N	N
CELKEM	9	8	6	6	8

APARÁT ŘÍZENÍ UČENÍ					
Verbální komponenty	1923	1924	1937	1976	1989
Předmluva (úvod)	A	A	A	A	A
Návod k práci s učebnicí	A	A	N	N	N
Stimulace celková (podněty k zamyšlení, otázky před ročníkovým učivem)	A	A	A	A	A

Stimulace detailní (před nebo v průběhu lekcí, témat)	A	A	A	A	A
Otázky a úkoly za lekcí	A	N	N	N	N
Otázky a úkoly za témata	A	N	A	A	A
Otázky a úkoly k celému ročníku	N	N	N	N	N
Otázky a úkoly k předchozímu ročníku	N	N	N	N	N
Instrukce k úkolům komplexní povahy (návod)	A	A	A	A	A
Náměty pro mimoškolní činnosti	A	A	A	A	A
Explicitní vyjádření cílů učení	N	A	N	N	N
Sebehodnocení výkonů žáka	A	A	N	N	N
Výsledky úkolů a cvičení	N	N	N	N	N
Odkazy na jiné zdroje informací	N	A	N	N	N
Obrazové komponenty	1923	1924	1937	1976	1989
Grafické symboly vyznačující části textu (poučky, pravidla, úkoly)	N	N	N	N	N
Užití zvláštní barvy pro určité části textu	N	N	N	N	A
Užití zvláštního písma (např.	A	A	A	A	A

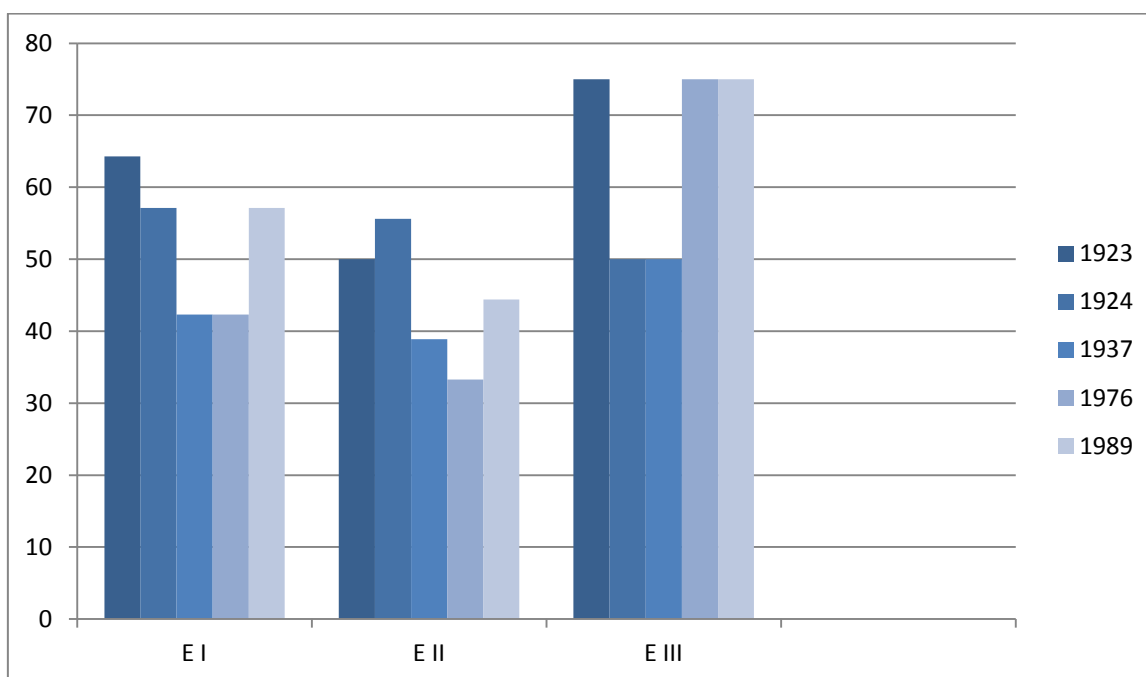
tučná sazba)					
Využití předsádky (schémata, tabulky	N	N	N	N	N
CELKEM	9	10	7	6	8

APARÁT ORIENTACE					
Verbální komponenty	1923	1924	1937	1976	1989
Obsah učebnice	A	A	A	A	A
Členění učebnice (kapitoly, tematické celky, lekce)	A	A	A	A	A
Marginálie	N	N	N	A	A
Rejstřík (věcný, jmenný)	A	N	N	N	N
CELKEM	3	2	2	3	3

Tab. č. 7: *Hodnoty didaktické vybavenosti učebnic občanské výchovy (1918–1989) v %*

Učebnice	E I	E II	E III	E v	E o	E
1923	64,3	50	75	74	33,3	58,3
1924	57,1	55,6	50	55,6	55,6	55,6
1937	42,3	38,9	50	40,7	44,4	41,7
1976	42,3	33,3	75	48,1	33,3	41,7
1989	57,1	44,4	75	51,9	66,7	52,8

Graf 1: Hodnoty využití aparátu prezentace učiva (E I), aparátu řídicího učení (E II) a aparátu orientačního (E III) v učebnicích občanské výchovy (1918–1989) v %.



Z tabulky a grafu lze vyčíst, že učebnice PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu* z roku 1923 má ze vzorku zkoumaných učebnic zastoupeno nejvíce komponentů v aparátu prezentace učiva (9 komponentů) a aparátu orientace (3 komponenty). U aparátu řízení učení je komponentů v této učebnici přesně polovina, avšak je to druhý nejlepší výsledek. Tento nedostatek je zapříčiněn chybějícími otázkami a úkoly k ročníkům nebo nedostatečným grafickým znázorněním.

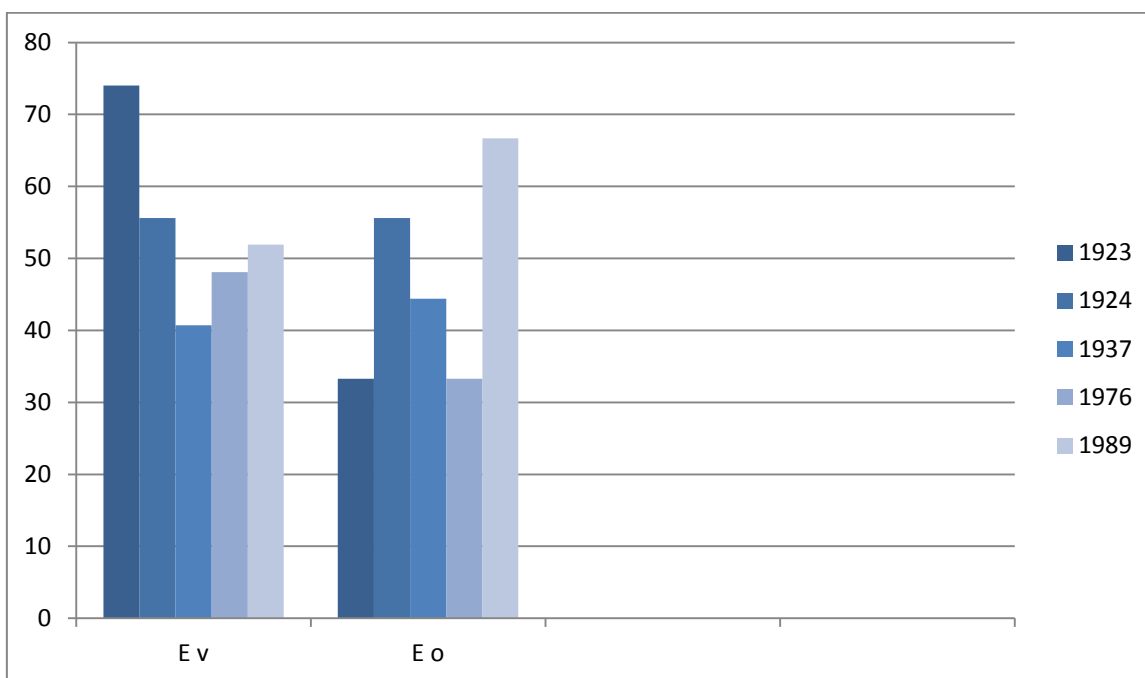
Učebnice LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý republikán IV* (1924) je ve své vybavenosti aparátem prezentace učiva na druhém místě (8 komponentů), avšak u aparátu řízení učení získala tato učebnice nejvyšší počet (10 komponentů). Velkým nedostatkem je aparát orientace, kdy celkový počet vzrostl pouze na polovinu (5 komponentů) důsledkem chybějícího rejstříku, který dřívější učebnice ve velké míře obsahují.

Učebnice SKOŘEPA, M.: *Červánky: učebnice občanské nauky a výchovy pro obecné školy, díl IV, pro šestý, sedmý a osmý postupný ročník* z roku 1937 neměla příliš vysoké zastoupení komponentů učebnice a zařadila se na poslední místo u aparátu prezentace učiva i orientačního. V prvním případě získala učebnice 8 komponentů, v aparátu orientačním komponenty 2. To je zapříčiněno nepřehledností textu, absencí shrnutí učiva, poznámek a slovníčků.

U učebnice z roku 1976 SLOUKA, T., JELÍNKOVÁ A.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních experimentálních škol* je nejmenší zastoupení komponentů u aparátu prezentace učiva (6 komponentů) a aparátu řízení učení (6 komponentů). Nedostatky této učebnice byly téměř totožné s učebnicí předchozí. Aparát orientační však vzrostl na vysokou hodnotu a řadí se na první místo.

Poslední učebnicí je JELÍNKOVÁ A., PRUSÁKOVÁ V.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních škol* (1989), která své zastoupení komponentů drží na horní hranici. Jediný větší nedostatek se odrazil u aparátu řízení učení (8 komponentů), kde chyběl návod k práci s učebnicí nebo otázky a úkoly pro žáky.

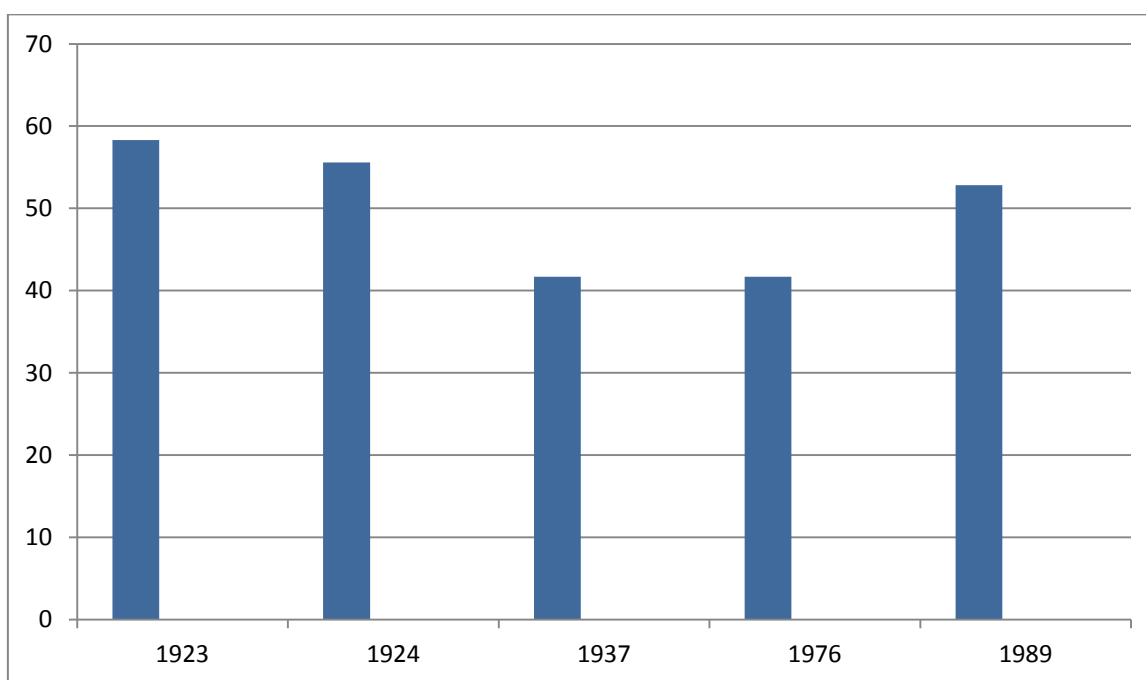
Graf č. 2: Hodnoty využití verbálních komponentů (E v) a obrazových komponentů (E o) v učebnicích občanské výchovy (1918–1989) v %



Nejlépe zastoupenou verbální složku má *Občanská nauka pro školní potřebu* z roku 1923. Její koeficient dosáhl 74% s počtem 20 získaných komponentů, ale její obrazová část získává pouze 33,3%.

Nejhorší výsledek využití verbálních komponentů získala učebnice *Červánky* s pouhými 40%. Nejlépe byla ohodnocena učebnice *Občanská nauka 6* z roku 1989 (66,7%).

Graf č. 3: Celkové koeficienty didaktické vybavenosti učebnic (1918– 1989) (E) v %



Učebnice, které vznikaly po roce 1923, mají nejlepší výsledky (58,3% a 55,6%). *Občanská nauka pro školní potřebu* (1923) měla vysoké zastoupení všech koeficientů, kromě využití obrazových komponentů, které zcela chyběly. Učebnice *Mladý republikán IV* (1924) měla hodnoty o něco nižší, avšak stále vysoké, s porovnáním ostatních učebnic. Zde je na lepší úrovni i obrazová složka učebnice. Na třetím místě se umístila učebnice z roku 1989 *Občanská nauka 6* (52,8%), kde obrazové komponenty měly vysokou převahu nad ostatními učebnicemi. Největší nedostatky se nacházely v aparátu řízení učení. Poslední místa zahrnují učebnice z roku 1937 - *Červánky* a 1976 – *Občanská nauka 6* s celkovým koeficientem 41,7%. Obě učebnice měly nízké výsledky u aparátu prezentace učiva a řízení učení. *Červánky* pak velký nedostatek ve verbální složce, *Občanská nauka 6* zase ve složce obrazové.

7.2 Didaktická analýza současných učebnic občanské výchovy

Současné učebnice občanské výchovy jsem do svého výzkumu vybírala především podle vlastních zkušeností z praxe. Většinou jsem se s nimi setkala přímo na školách, některé jsem si opatřila sama. Nemohu tvrdit, že jsem na jejich základě postavila výuku, spíše jsem použila některé z aktivit. Žádná z nich mi plně nevyhovovala, avšak tyto učebnice znám blíže, proto jsem je do výzkumu zahrнула. Důležitá byla také snadná dostupnost těchto učebnic. Všechny zkoumané učebnice jsou lehce k sehnání v knihkupectví nebo přes internet.

O schvalovacích doložkách MŠMT jsem se již zmiňovala¹¹. Zkoumané učebnice jsou touto doložkou opatřeny.

Tab. č. 8: *Výskyt jednotlivých strukturních komponentů v současných učebnicích občanské výchovy pro šestý ročník základních škol*

APARÁT PREZENTACE UČIVA					
Verbální komponenty	2003	2004 A	2004 B	2007	2012
Výkladový text prostý	A	A	A	A	A
Výkladový text zpřehledněný (tabulky, schémata)	A	A	A	N	A
Shrnutí učiva k ročníku	N	N	N	N	N
Shrnutí učiva k tématům	A	A	N	A	N
Shrnutí učiva k předchozím ročníkům	N	N	N	N	N
Doplňující texty (dokumenty, citace)	A	A	A	A	A
Poznámky, vysvětlivky	A	A	N	N	A
Podtexty k vyobrazením	A	A	A	N	A
Slovníčky pojmů, cizích slov	N	N	N	N	N
Obrazové komponenty	2003	2004 A	2004 N	2007	2012
Umělecké ilustrace	A	N	A	N	A
Naukové ilustrace (kresby, náčrtky)	A	A	A	A	A
Fotografie	A	A	A	N	A

¹¹ V kapitole 5.1

Mapy, plány, grafy, diagramy	A	N	A	A	A
Obrazová prezentace barevná	A	A	N	A	A
CELKEM	11	9	8	6	10

APARÁT ŘÍZENÍ UČENÍ					
Verbální komponenty	2003	2004 A	2004 B	2007	2012
Předmluva (úvod)	A	A	A	A	A
Návod k práci s učebnicí	A	A	N	A	A
Stimulace celková (podněty k zamyšlení, otázky před ročníkovým učivem)	A	A	N	N	A
Stimulace detailní (před nebo v průběhu lekcí, témat)	A	A	A	N	A
Otázky a úkoly za lekcí	N	A	N	N	N
Otázky a úkoly za témata	N	A	A	A	N
Otázky a úkoly k celému ročníku	N	N	N	A	N
Otázky a úkoly k předchozímu ročníku	N	N	N	N	N
Instrukce k úkolům komplexní povahy (návod)	N	A	A	A	A
Náměty pro mimoškolní činnosti	A	N	A	A	A

Explicitní vyjádření cílů učení	N	N	N	N	A
Sebehodnocení výkonů žáka	N	N	N	N	N
Výsledky úkolů a cvičení	N	N	N	N	N
Odkazy na jiné zdroje informací	A	N	N	N	A
Obrazové komponenty	2003	2004 A	2004 B	2007	2012
Grafické symboly vyznačující části textu (poučky, pravidla, úkoly)	A	N	A	N	A
Užití zvláštní barvy pro určité části textu	A	N	N	N	A
Užití zvláštního písma (např. tučná sazba)	A	A	A	A	A
Využití předsádky (schémata, tabulky)	A	A	N	N	N
CELKEM	10	9	6	7	11

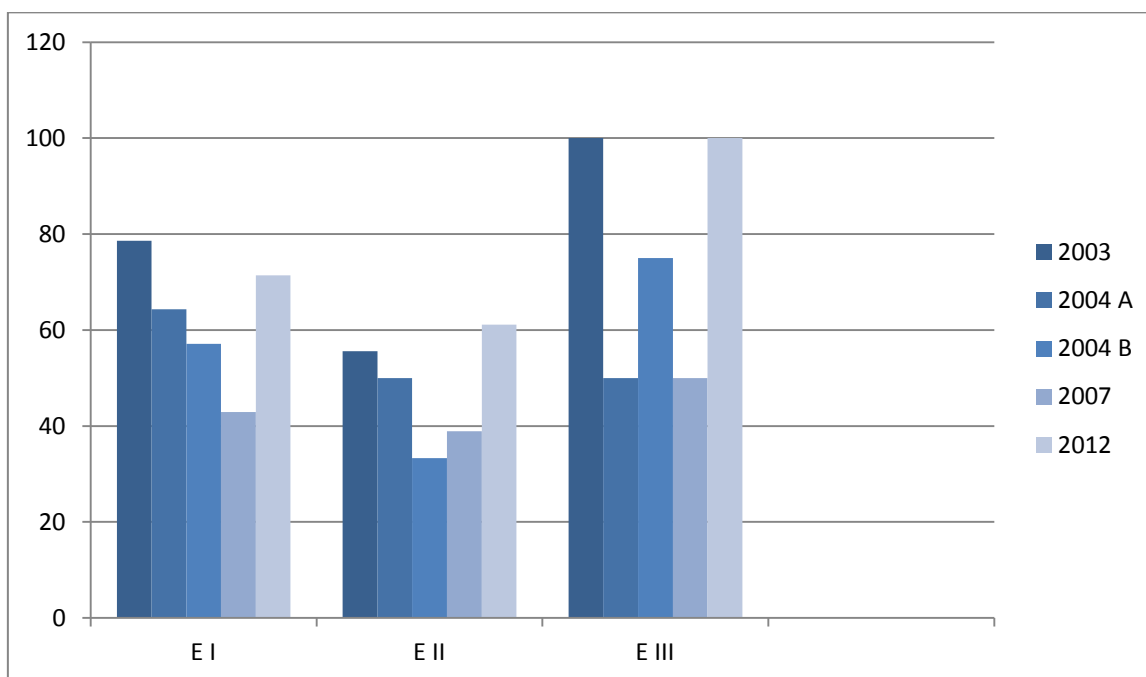
APARÁT ORIENTACE					
Verbální komponenty	2003	2004 A	2004 B	2007	2012
Obsah učebnice	A	A	A	A	A
Členění učebnice (kapitoly, tematické celky, lekce)	A	A	A	A	A
Marginálie	A	N	A	N	A
Rejstřík (věcný,	A	N	N	N	A

jmenný)					
CELKEM	4	2	3	2	4

Tab. č. 9: Hodnoty didaktické vybavenosti současných učebnic občanské výchovy v %

Učebnice	E I	E II	E III	E v	E o	E
2003	78,6	55,6	100	59,3	100	69,4
2004 A	64,3	50	50	55,6	55,6	55,6
2004 B	57,1	33,3	75	44,4	55,6	47,2
2007	42,9	38,9	50	40,7	44,4	41,7
2012	71,4	61,1	100	59,3	88,9	69,4

Graf č. 4: Hodnoty využití aparátu prezentace učiva (E I), aparátu řídicího učení (E II) a aparátu orientačního (E III) v současných učebnicích občanské výchovy v %



Učebnice DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy* byla ve srovnání s ostatními učebnicemi velmi úspěšná. Nejvyšší koeficienty získala hned ve dvou aparátech – prezentace učiva (11 komponentů) a aparát orientace (14 komponentů), u kterého dosáhla stoprocentního výsledku. V aparátu řízení učení zastoupila druhé místo (10 komponentů), což bylo zapříčiněno chybějícími otázkami a úkoly pro žáky a sebehodnocením žáků.

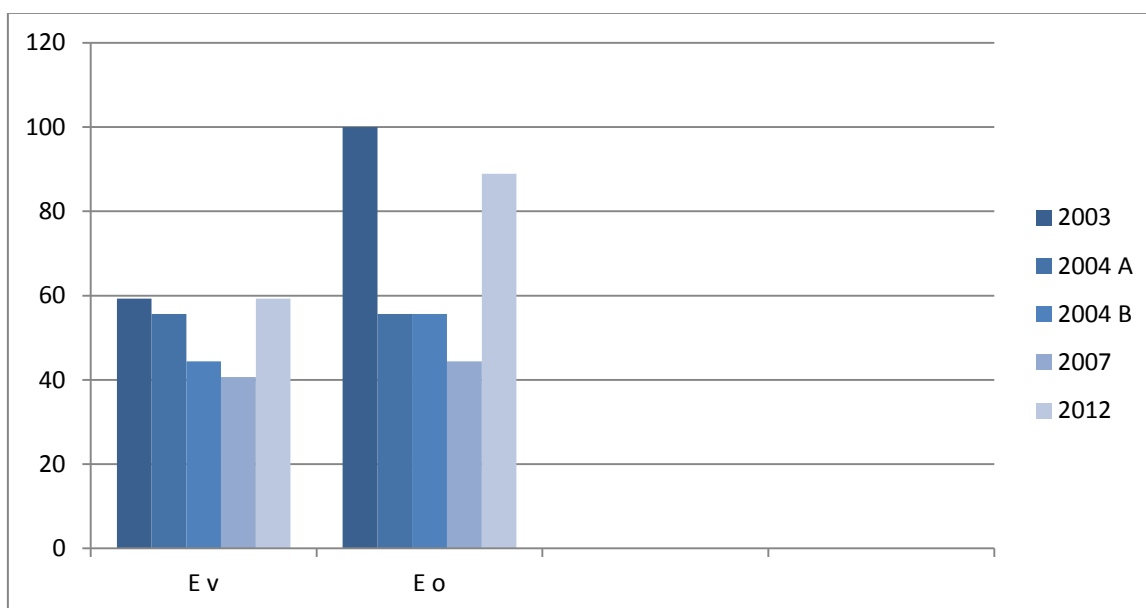
První učebnicí z roku 2004 je DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. Hodnoty této učebnice byly průměrné až nízké, kromě orientačního aparátu (3 komponenty). Zcela chybí shrnutí učiva, vysvětlivky, poznámky a komponenty, které vedou k samostatnosti žáků.

Druhá učebnice z roku 2004 KOLEKTIV AUTORŮ: *Občanská výchova pro 6. ročník ZŠ a víceletá gymnázia* měla vysoké zastoupení komponentů pouze v aparátu orientačním (3 komponenty). V aparátu prezentace učiva se řadí na předposlední místo ze stejných důvodů jako první učebnice, chybí tu otázky a úkoly pro žáky. Nejnížší hodnocení získává v aparátu řízení učiva v zastoupení pouhých 6 komponentů.

Učebnice VALENTA, M.: *Občanská výchova pro 6. ročník* (2007) má nejnižší zastoupení komponentů. U aparátu prezentace učiva (6 komponentů) jsou důvody podobné jako u druhé učebnice z roku 2004. Velkým nedostatkem je nepřehledný text. Aparát řízení učení získal u této učebnice 7 komponentů, což je druhý nejhorší výsledek. I tady chybí komponenty, které vedou k samostatné práci žáků.

Poslední učebnicí v této skupině je JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia* z roku 2012. Vysoké množství komponentů měla učebnice u všech aparátů. Aparát prezentace učiva získal 10 komponentů, aparát řízení učení 11 komponentů a aparát orientační 4 komponenty.

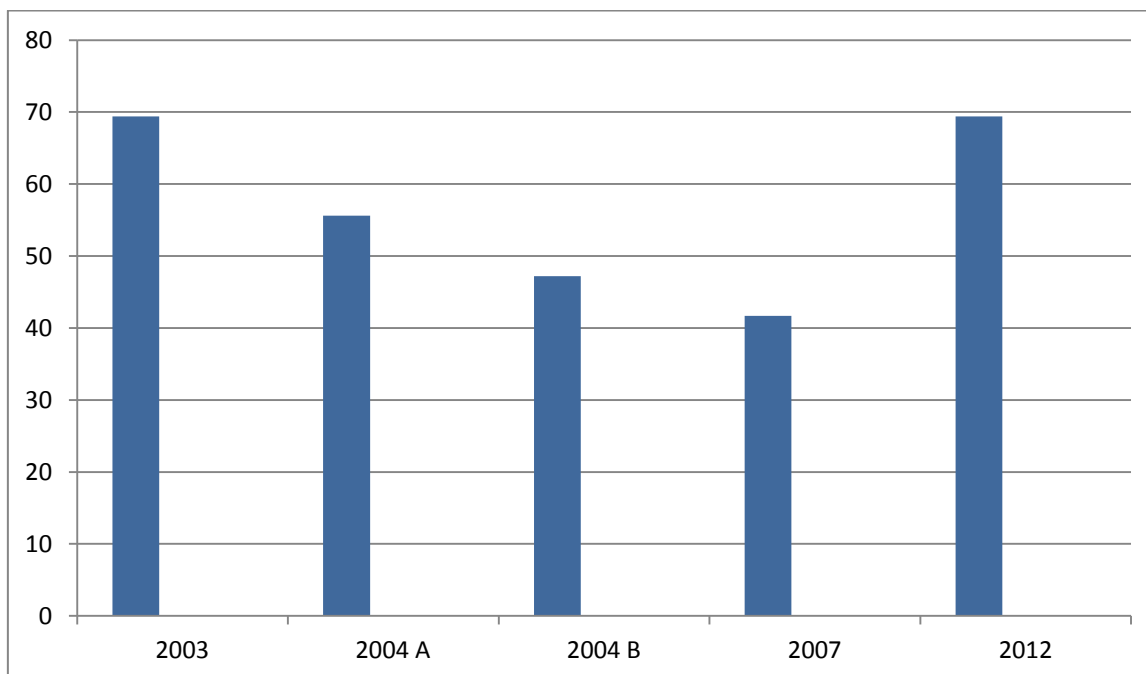
Graf č. 5: Hodnoty využití verbálních komponentů (E v) a obrazových komponentů (E o) v současných učebnicích občanské výchovy v %



Koeficienty využití verbálních komponentů skončily na podobných hodnotách u všech učebnic (40,7–59,3%). Nejmenší hodnotu má učebnice z roku 2007 s 11 získanými komponenty. Učebnice z roku 2003 a 2012 získaly stejný počet verbálních komponentů (16), s tímto počtem je jejich verbální složka nejúspěšnější.

U obrazových komponentů jsou rozdíly mnohem patrnější. Nejlepší výsledek mají opět učebnice z roku 2003 (100%), která obsahuje všechny obrazové komponenty a učebnice z roku 2012 (88,9%) s 8 komponenty. Zbylým učebnicím chybějí grafické symboly, které znázorňují části textu a využití barev v textu. Obě učebnice z roku 2004 mají stejné množství obrazových komponentů (5), učebnice z roku 2007 obsahuje pouze 4 obrazové komponenty.

Graf č. 6: Celkové koeficienty didaktické vybavenosti současných učebnic (E) v %



Nejlepšího výsledku dosáhly dvě učebnice – z roku 2003 JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia* a z roku 2012 JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D., které se téměř dotýkají sedmdesátiprocentní hranice, což je opravdu dobrý výsledek. Velkou roli zde zahrál fakt, že se jedná o učebnice od stejných autorů, tudíž není divu, že jejich výsledek je dost podobný.

Druhý nejvyšší koeficient má učebnice DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy* z roku 2004 a to 55,6 %.

Učebnice KOLEKTIV AUTORŮ: *Občanská výchova pro 6. ročník ZŠ a víceletá gymnázia* získala celkem 47,2%. Neúspěch této učebnice je zapříčiněn nízkou skladbou komponentů ve všech aparátech kromě orientačního.

Na posledním místě zůstala učebnice VALENTA, M.: *Občanská výchova pro 6. ročník* z roku 2007 s 41,7%, které měla velmi nízké hodnoty ve všech aparátech.

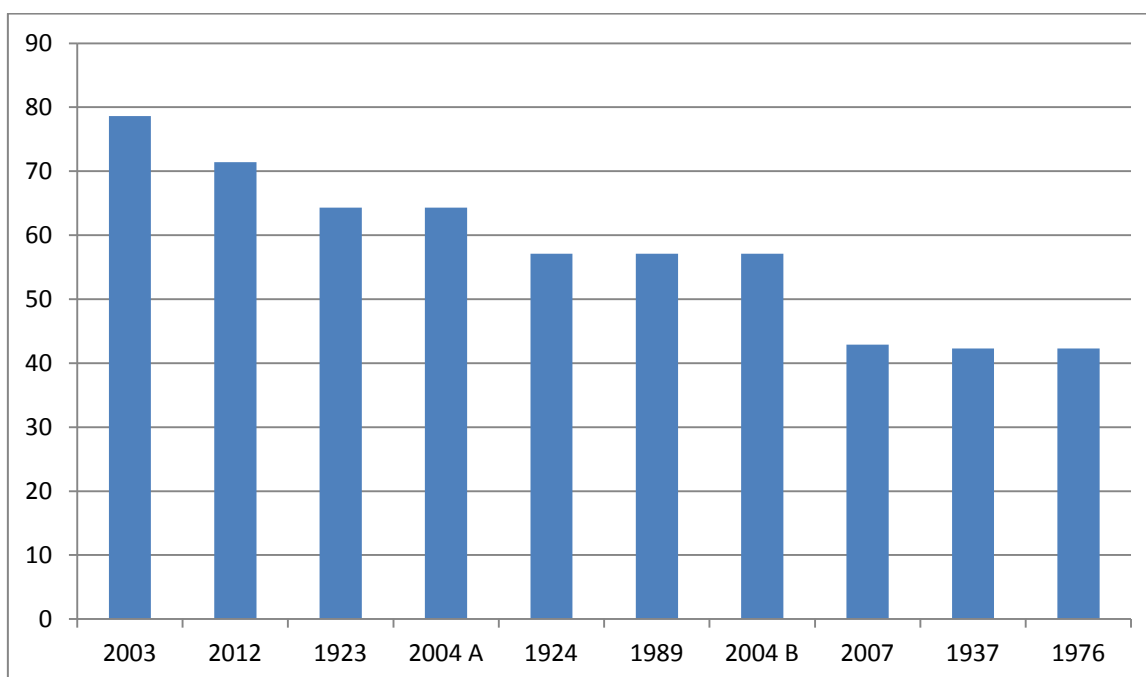
7.3 Srovnání výsledků didaktické analýzy učebnic z období 1918–1989 a současných učebnic občanské výchovy pro 6. ročník základních škol

7.3.1 Koeficient využití aparátu prezentace učiva

Tab. č. 10: *Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu prezentace učiva (E I) v %*

ROK	E I
2003	78,6
2012	71,4
1923	64,3
2004 A	64,3
1924	57,1
1989	57,1
2004 B	57,1
2007	42,9
1937	42,3
1976	42,3

Graf č. 7: Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu prezentace učiva (E I) v %



V aparátu prezentace učiva dosáhla nejlepšího výsledku učebnice z roku 2003 JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia*. Získala hodnotu 78,6%. Druhou nejúspěšnější učebnicí v tomto aparátu je učebnice JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia* se 71,4%. Nejstarší učebnice ze zkoumaného vzorku PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu* z roku 1923 dosáhla velmi překvapivého výsledku. Společně s učebnicí DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy* (2004) dosáhla 64,3%, což je poměrně vysoké ohodnocení. Učebnice LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý republikán IV* (1923), JELÍNKOVÁ A., PRUSÁKOVÁ V.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních škol* (1989) a KOLEKTIV AUTORŮ: *Občanská výchova pro 6. ročník ZŠ a víceletá gymnázia* (2004) získaly 57,1%. Učebnici z roku 1924 chyběla přehlednost textu, shrnutí učiva k ročníkům, slovníčky pojmů a především obrazové komponenty v aparátu prezentace učiva, podobně jako učebnici z roku 1989, ta měla ovšem větší množství obrazových komponentů. Nejnížší koeficienty u aparátu prezentace učiva získaly učebnice VALENTA, M.: *Občanská výchova pro 6. ročník* z roku 2007 (42,9%), SKOŘEPA, M.: *Červánky: učebnice občanské nauky a výchovy pro obecné školy, díl IV, pro šestý, sedmý a osmý postupný ročník* z roku 1937

(42,3%) a SLOUKA, T., JELÍNKOVÁ A.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních experimentálních škol z roku 1976* (42,3%). Tento výsledek je odrazem nepřehlednosti textu. Zcela chyběly poznámky, podtexty a slovníčky. Obrazová část neobsahovala umělecké ilustrace a fotografie. U starších učebnic je nedokonalostí jednobarevný text.

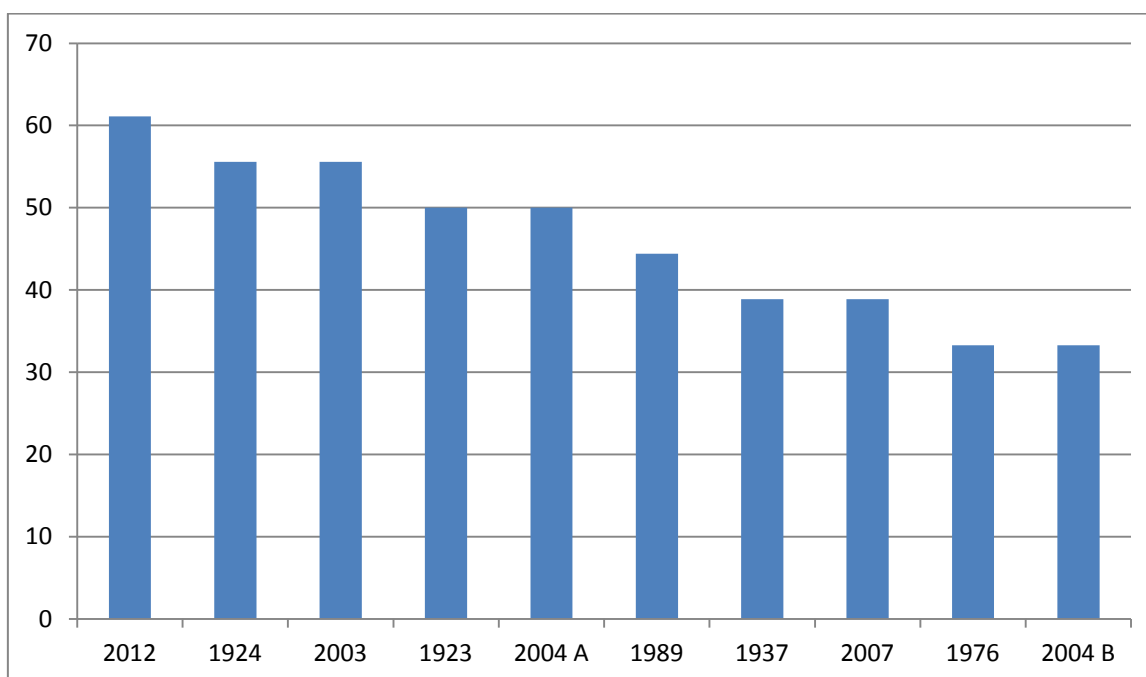
V konečném důsledku můžeme tvrdit, že nejlepší aparát prezentace učiva je obsažen v současných učebnicích, s výjimkou učebnice z roku 1923. Nejhorší výsledek získaly učebnice z roku 1937 a 1976.

7.3.2 Koeficient využití aparátu řízení učení

Tab. č. 11: *Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu řízení učení (E II) v %*

ROK	E II
2012	61,1
1924	55,6
2003	55,6
1923	50
2004 A	50
1989	44,4
1937	38,9
2007	38,9
1976	33,3
2004 B	33,3

Graf č. 8: Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu řízení učení (E II) v %



V aparátu řízení učení nemůžeme hledat nějaké souvislosti u starších a současných učebnic. Neplatí, že by starší či současné učebnice měly lepší či horší koeficienty v tomto aparátu. Výsledky učebnic z každého období jsou různé.

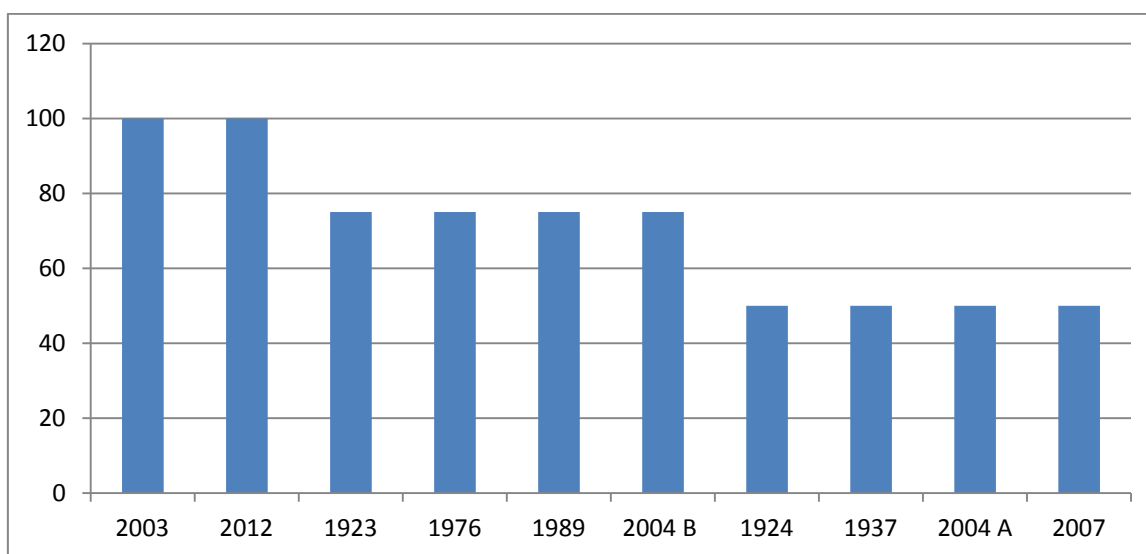
Nejlepšího výsledku dosáhla učebnice z roku 2012 JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia* a to 61,1%. Na druhém místě jsou v tomto aparátu 2 učebnice a to LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý republikán IV* (1924) a JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia* (2003). U první zmíněné učebnice chyběly komponenty k otázkám a úkolům pro žáky a obrazové komponenty. Druhá učebnice měla obrazové komponenty všechny, avšak chybělo definování explicitních cílů, sebehodnocení žáka a otázky a úkoly. Učebnice z roku 1923 a 2004 - PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu*, DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy* dosáhly stejného výsledku. Získaly přesně polovinu z možných komponentů. Nejhorší výsledky mají učebnice z roku 1937, 2007, 1976 a druhá učebnice z roku 2004 (38,9–33,3%).

7.3.3 Koeficient využití aparátu orientačního

Tab. č. 12: Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu orientačního (E III) v %

ROK	E III
2003	100
2012	100
1923	75
1976	75
1989	75
2004 B	75
1924	50
1937	50
2004 A	50
2007	50

Graf č. 9: Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu orientačního (E III) v %



V aparátu orientačním vytvořily učebnice tři skupiny dle získaných hodnot – učebnice se 100%, učebnice se 75% a učebnice s 50%.

První skupinu tvoří učebnice současné od stejných autorů a to JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia*. Plzeň: Fraus (2003) a JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus (2012).

Skupinu se 75% zastupují čtyři učebnice, převážně z období 1918 – 1989. Jsou jimi: PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu* (1923), SLOUKA, T., JELÍNKOVÁ A.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních experimentálních škol* (1976), JELÍNKOVÁ A., PRUSÁKOVÁ V.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních škol* (1989) a ze současných učebnic KOLEKTIV AUTORŮ: *Občanská výchova pro 6. ročník ZŠ a víceletá gymnázia* (2004).

Poslední skupinu tvoří taktéž 4 učebnice – dvě z období 1918–1989 a to LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý rebublikán IV* (1924), SKOŘEPA, M.: *Červánky: učebnice občanské nauky a výchovy pro obecné školy, díl IV, pro šestý, sedmý a osmý postupný ročník* (1937) a dvě současné učebnice - DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy* (2004), VALENTA, M.: *Občanská výchova pro 6. ročník* (2007). U všech chyběly marginálie a rejstříky.

Nedá se tedy jednoznačně tvrdit, že nejlepší orientační aparát mají současné učebnice, i když dvě z nich mají zastoupeny všechny komponenty orientačního aparátu.

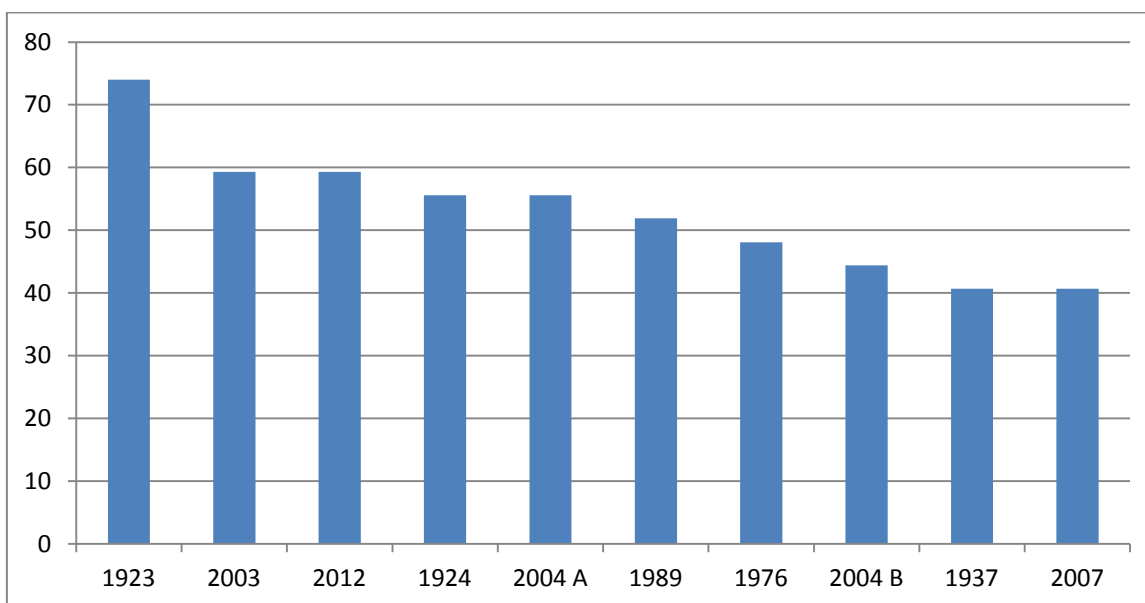
7.3.4 Koeficient využití verbálních komponentů

Tab. č. 13: Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití verbálních komponentů (E v) v %

ROK	E v
1923	74
2003	59,3
2012	59,3
1924	55,6

2004 A	55,6
1989	51,9
1976	48,1
2004 B	44,4
1937	40,7
2007	40,7

Graf č. 10: Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití verbálních komponentů (E v) v %



Nejvyšší počet verbálních komponentů (74%) získala učebnice z roku 1923 PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu*, což je překvapivý výsledek vzhledem k tomu, že jde o nejstarší zkoumanou učebnici. Další učebnice se procentuálně postupně snižují. Následné pořadí patří současným učebnicím z roku 2003 a 2012 - JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia*, JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia* (59,3%). Dalším překvapující výsledek má učebnice PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu*, která společně s učebnicí DUDÁK,

V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy* (2004) získala 55,6%. Nadpoloviční hranice nedosáhly učebnice z roku 1976, 2004, 1937 a 2007.

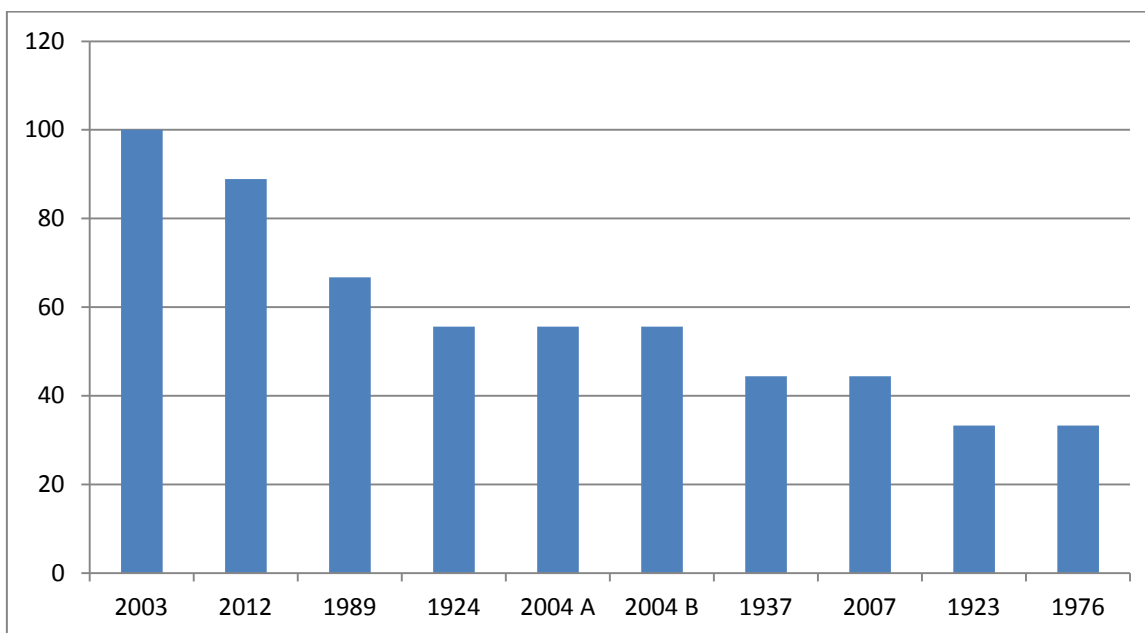
Z tohoto srovnání plyne, že učebnice z období vzniku Československa, měly kvalitně propracovanou verbální stránku učebnic – text byl prostý, avšak přehledný, byly opatřeny, poznámkami a vysvětlivkami, učivo bylo shrnuto do nejdůležitějších bodů a nechybí tu prostor pro žákovu sebehodnocení a mimoškolní činnosti. Takto kvalitně zpracované současné učebnice jsou JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia* a JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. V tomto hodnocení se odráží, že se jedná o podobné seskupení kolektivu autorů.

7.3.5 Koeficient využití obrazových komponentů

Tab. č. 14: *Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití obrazových komponentů (E o) v %*

ROK	E o
2003	100
2012	88,9
1989	66,7
1924	55,6
2004 A	55,6
2004 B	55,6
1937	44,4
2007	44,4
1923	33,3
1976	33,3

Graf č. 11: Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití obrazových komponentů (E o) v %



Obrazové komponenty jsou daleko lépe zastoupeny v učebnicích současných – v učebnicích z roku 2003 a 2012: JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia*, JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. První z nich obsahuje plný počet měřených koeficientů a druhá 88,9. Ostatní učebnice svými hodnotami plynule sestupují. Učebnice z období let 1918–1989 nepoužívají grafické symboly k vyznačení částí textu, nevyužívají barev ani předsádky. Současné učebnice využívají většinou jen jeden druh ilustrací, častá je také pouze černá barevnost textu a nevyužití předsádky.

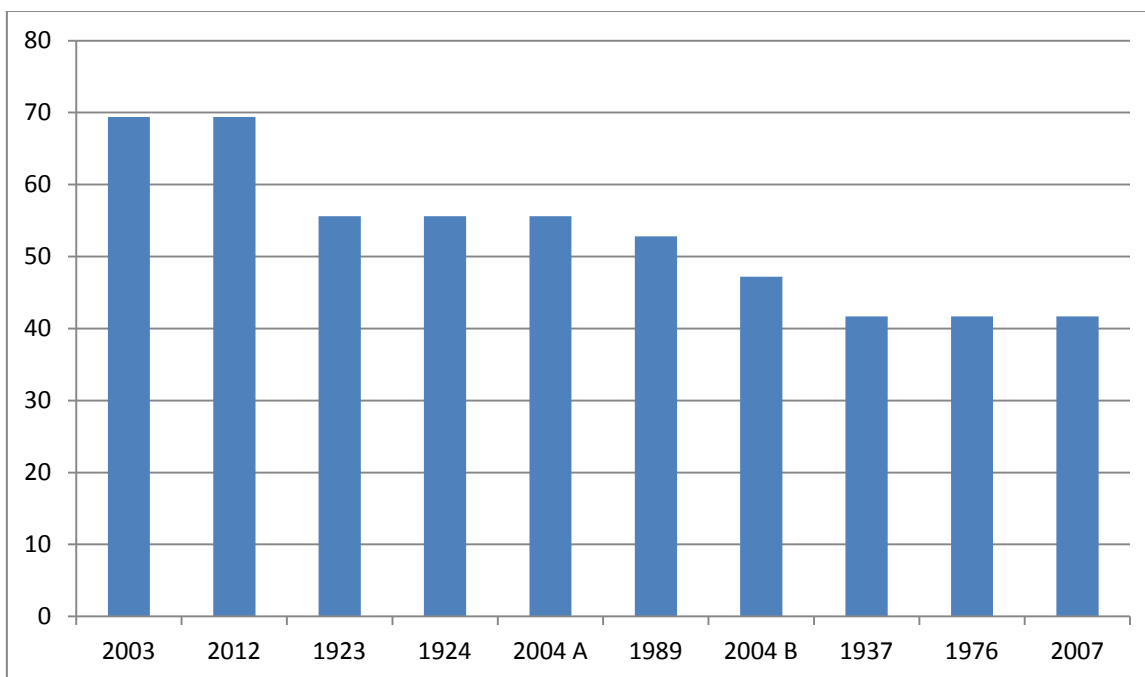
7.3.6 Celkový koeficient didaktické vybavenosti učebnic občanské výchovy

Tab. č. 15: Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot celkového koeficientu didaktické vybavenosti učebnic občanské výchovy (E) v %

ROK	E
2003	69,4
2012	69,4

1923	55,6
1924	55,6
2004 A	55,6
1989	52,8
2004 B	47,2
1937	41,7
1976	41,7
2007	41,7

Graf č. 12: Celkové pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot celkového koeficientu didaktické vybavenosti učebnic občanské výchovy (E) v %



Z tohoto grafu je patrné, že nejlépe vybavenými současnými učebnicemi, jsou učebnice JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia* (2003) a JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia* (2012). Získaly 69,4%.

Dobrý výsledek pak mají učebnice z období vzniku Československa PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu* (1923) a LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý republikán IV* (1924) a to 55,6%. Jelikož byly v roce 1923 Výnosem Ministerstva školství a národní osvěty vydány nové učební osnovy pro předmět občanská nauka, vznikaly tak nové učebnice a důležitost tohoto předmětu se na nich jistě odrazila. Učebnice z následujících období už mají sestupnou tendenci. Patří mezi ně i některé učebnice ze současné doby a učebnice z roku 1937, 1976 a 1989.

8. Shrnutí výsledků didaktické vybavenosti učebnic

Jelikož jsem se ve své práci nechtěla zaměřit pouze na výzkum učebnic, ale také na jejich tvorbu, rozhodla jsem se, že udělám jakousi sondu do vybavenosti učebnic, které se u nás používaly a používají dnes. Vybrala jsem si tedy 5 učebnic, které se používaly dříve a 5 učebnic, které se používají do dnes.

Nejvyšší celkový koeficient didaktické vybavenosti u současných učebnic získaly hned 2 učebnice a to JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2003 a JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2012. Jejich celkový koeficient je 69,4%, obsahují tedy 25 komponentů z 36 možných. Poněvadž šlo o podobnou skladbu autorů, dalo se předpokládat, že výsledky budou velmi podobné. Další nejvyšší koeficienty mají učebnice z roku 2004. Tou první je DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. Praha: SPN a. s., 2004. Tato učebnice získala 55,6 %, což je 20 získaných komponentů. Druhá učebnice KOLEKTIV AUTORŮ: *Občanská výchova pro 6. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2004 má celkový koeficient 47,2% (17 získaných komponentů). Poslední učebnicí je VALENTA, M.: *Občanská výchova pro 6. ročník*. SPL Práce, 2007, která dosáhla nejnižšího výsledku a to je 41,7% (15 komponentů). Učebnicím, které mají koeficient menší než 50%, chybí komponenty v aparátu prezentace učiva a řízení učení. Nedostatečné jsou především komponenty verbální jako: shrnutí učiva k ročníkům, slovníčky pojmů a cizích slov, otázky a úkoly za lekci a ročníky, explicitní vyjádření cílů učení, výsledky úkolů, cvičení a sebehodnocení žáků.

Z období 1918–1989 dosáhly nejvyššího koeficientu ty učebnice, které vznikly po roce 1923, respektive po Výnosu Ministerstva školství a národní osvěty¹². Jsou to učebnice PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu*. Brno: Rolnická tiskárna, 1923 a LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý republikán IV*. Praha: Česká grafická unie, 1924. Obě mají celkový koeficient 55,6% (20 získaných komponentů) a mohou se rovnat učebnicím současným. Druhou v pořadí je učebnice z roku 1989, která nám tvoří jakýsi pomyslný most mezi učebnicemi minulými a současnými. Její celkový koeficient činí 52,8%, tudíž obsahuje 19 komponentů. Nejnižší koeficient mají učebnice SKOŘEPA, M.: *Červánky: učebnice*

¹² V kapitole 4

občanské nauky a výchovy pro obecné školy, díl IV, pro šestý, sedmý a osmý postupný ročník. Praha: Státní nakladatelství, 1937 a SLOUKA, T., JELÍNKOVÁ A.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních experimentálních škol.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976 a to 41,7% (15 komponentů). Nedokonalost v aparátu prezentace učiva a řízení učení převažuje u učebnic historických i současných. Chybí zde shrnutí učiva k ročníkům, poznámky a vysvětlivky, podtexty, slovníčky pojmů a cizích slov, otázky a úkoly, explicitní vyjádření cílů a odkazy na jiné zdroje informací. Na rozdíl od současných učebnic mají historické učebnice nedostatky v obrazových komponentech. Chybí jim fotografie, barvy v ilustracích i textu, grafické symboly vyznačující části textu a nevyužívají předsádky.

9. Tvorba učebnice

9.1 Prostudování Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání a školních vzdělávacích programů

RVP do značné míry reguluje obsahovou míru učebnic.¹³ Vymezuje cíle a pojetí základního vzdělávání na 2. stupni, což se musí odrazit také při tvorbě učebnice. Z těchto důvodů bylo nutné, abych ještě před tvorbou samotné učebnice, prostudovala tento dokument. Obecně je pro vzdělávání žáků 2. stupně kladen důraz na získávání vědomostí, dovedností a návyků, které jim umožní samostatné učení a utváření takových hodnot a postojů, které vedou k uvážlivému a kultivovanému chování, k zodpovědnému rozhodování a respektování práv a povinností občana našeho státu i Evropské unie. Pojetí základního vzdělávání na 2. stupni je budováno na širokém rozvoji zájmů žáků, na vyšších učebních možnostech žáků a na provázanosti vzdělávání a života školy se životem mimo školu. To umožňuje využít náročnější metody práce i nové zdroje a způsoby poznávání, zadávat komplexnější a dlouhodobější úkoly či projekty a přenášet na žáky větší odpovědnost ve vzdělávání i v organizaci života školy. Základní vzdělávání vyžaduje podnětné a tvůrčí školní prostředí, které stimuluje nejschopnější žáky, povzbuzuje méně nadané, chrání i podporuje žáky nejslabší a zajišťuje, aby se každé dítě prostřednictvím výuky přizpůsobené individuálním potřebám optimálně vyvíjelo v souladu s vlastními předpoklady pro vzdělávání. Přátelská a vstřícná atmosféra vybízí žáky ke studiu, práci i činnostem podle jejich zájmu a poskytuje jim prostor a čas k aktivnímu učení a k plnému rozvinutí jejich osobnosti. Hodnocení výkonů a pracovních výsledků žáků musí být postaveno na plnění konkrétních a splnitelných úkolů, na posuzování individuálních změn žáka a pozitivně laděných hodnotících soudech. Žákům musí být dána možnost zažívat úspěch, nebát se chyby a pracovat s ní.

Cíle základního vzdělávání jsou postaveny na klíčových kompetencích, které mají být prospěšné pro běžný a praktický život. Mají umožnit žákům osvojit si strategie učení a motivovat je pro celoživotní učení, podněcovat k tvořivému myšlení, logickému uvažování a k řešení problémů a vést k všestranné, účinné a otevřené komunikaci. Mimo to mají rozvíjet schopnost spolupracovat a respektovat práci a úspěchy vlastní i druhých, připravovat žáky k tomu, aby se projevíly jako svébytné a zodpovědné osobnosti, uplatňovali svá práva a plnili své povinnosti. Je potřeba vytvářet u žáků pozitivní city v chování, jednání, rozvíjet

¹³ V kapitole 5.1

vnímavost, citlivé vztahy k lidem, prostředí i přírodě. Žáci by měli být vedeni k toleranci a ohleduplnosti k jiným lidem, jejich kulturám a duchovním hodnotám, měli by se naučit žít společně s ostatními. Žáci by měli být vedeni k poznávání a rozvíjení vlastních schopností v souladu s reálnými možnostmi a uplatňovat je společně se získanými vědomostmi a dovednostmi při rozhodování o své životní a profesní budoucnosti. Při tvorbě učebnice jsem se snažila na tyto cíle brát zřetel a zakomponovat je do obsahu takovým způsobem, aby se žáci učili všem kompetencím – k učení, k řešení problémů, komunikativním, sociálním a personálním, občanským i pracovním.

Ze vzdělávacích oblastí jsem prostudovala vzdělávací oblast Člověk a společnost. Ta má vybavit žáka znalostmi a dovednostmi potřebnými pro jeho aktivní zapojení do života demokratické společnosti. Žáci mají poznat historické, sociální a kulturně historické aspekty života lidí v jejich rozmanitosti, proměnlivosti a ve vzájemných souvislostech. Seznamuje žáky s vývojem společnosti a s důležitými společenskými jevy a procesy, které se promítají do každodenního života a mají vliv na utváření společenského klimatu. Zaměřuje se na utváření pozitivních občanských postojů, rozvíjí vědomí přináležitosti k evropskému civilizačnímu a kulturnímu okruhu a podporuje přijetí hodnot, na nichž je současná demokratická Evropa budována. Důležitou součástí vzdělávání v této vzdělávací oblasti je prevence rasistických, xenofobních a extrémistických postojů, výchova k toleranci a respektování lidských práv, k rovnosti mužů a žen a výchova k úctě k přírodnímu a kulturnímu prostředí i k ochraně uměleckých a kulturních hodnot. Tato vzdělávací oblast přispívá také k rozvoji finanční gramotnosti a k osvojení pravidel chování při běžných rizikových situacích i při mimořádných událostech.

Vzdělávací obor Výchova k občanství se má, dle RVP, zaměřovat na vytváření kvalit, které souvisejí s orientací žáků v sociální realitě a s jejich začleňováním do různých společenských vztahů a vazeb. Otevírá cestu k realistickému sebepoznání a poznávání osobnosti druhých lidí a k pochopení vlastního jednání i jednání druhých lidí v kontextu různých životních situací. Seznamuje žáky se vztahy v rodině a širších společenstvích, s hospodářským životem a rozvíjí jejich orientaci ve světě financí. Přibližuje žákům úkoly důležitých politických institucí a orgánů včetně činností armády, a ukazuje možné způsoby zapojení jednotlivců do občanského života. Učí žáky respektovat a uplatňovat mravní principy a pravidla společenského soužití a přebírat odpovědnost za vlastní názory, chování a jednání i jejich důsledky. Rozvíjí občanské a právní vědomí žáků, posiluje smysl jednotlivců pro osobní i občanskou odpovědnost a motivuje žáky k aktivní účasti na životě

demokratické společnosti (dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/upraveny-ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani> [citováno 4. 6. 2014]).

RVP vymezují závazné rámce vzdělávání pro základní vzdělávání na školní úrovni. A tak vznikají školní vzdělávací programy. Podle nich se uskutečňuje vzdělávání na jednotlivých školách. Je velmi těžké, vytvořit učebnici pro 6. ročník základní školy takovým způsobem, aby odpovídala všem školním vzdělávacím programům. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla, že si „vypůjčím“ školní vzdělávací programy škol, na kterých jsem vykonávala souvislou pedagogickou praxi. Tyto programy jsem podrobně prostudovala už během probíhající praxe, proto jsem volila toto řešení. V ŠVP daných škol jsem se zajímala hlavně o učební plány a osnovy předmětu občanská výchova pro 6. ročník. Z učebních plánů jsem zjistila, že pro obě školy platí dotace jedné vyučovací hodiny týdně. Učební osnovy pro mě byly klíčové z toho důvodu, že jsem podle nich vytvářela obsah pro svoji učebnici.

Tab. č. 16: *Učivo a výstupy z předmětu občanská výchova pro 6. ročník (ZŠ Olomouc)*

UČIVO	VÝSTUPY
Naše škola	<ul style="list-style-type: none"> • dokáže se přizpůsobit potřebám života ve škole • zná školní práva a povinnosti • vysvětlí význam a činnost žákovské samosprávy
Naše obec, region, kraj	<ul style="list-style-type: none"> • vyjmenuje kulturní památky • vyjmenuje významné osobnosti • orientuje se v místních tradicích
Naše vlast	<ul style="list-style-type: none"> • objasní účel státních symbolů a způsob jejich používání • chápe pojem vlastenectví • zná státní svátky a významné dny • dokáže vyjmenovat výrobky a osobnosti, které nás proslavily
Kulturní život	<ul style="list-style-type: none"> • zaujme aktivní postoj ke kulturním hodnotám • komunikuje

	<ul style="list-style-type: none"> • pozná kulturní tradice
Podobnost a odlišnost lidí	<ul style="list-style-type: none"> • zhodnotí projevy chování lidí • chápe rozdíly v prožívání, myšlení, jednání • dokáže využít osobní vlastnosti, dovednosti a schopnosti • odliší charaktery lidí
Peníze, rozpočet	<ul style="list-style-type: none"> • objasní funkci a podoby peněz • hospodaří s kapesným, popíše rozpočet rodiny

(dostupné z: <http://www.zsspojencuol.com/vzdprog.php> [citováno 4. 6. 2014])

Tab. č. 17: *Učivo a výstupy z předmětu občanská výchova pro 6. ročník (ZŠ Hodonín)*

UČIVO	VÝSTUPY
Naše škola	<ul style="list-style-type: none"> • vysvětlí pravidla chování ve škole, školní povinnosti, význam vzdělání
Naše obec, region, kraj	<ul style="list-style-type: none"> • vysvětlí funkci důležitých institucí obce a kraje • pozná místní tradice, památky a významné osobnosti
Naše vlast	<ul style="list-style-type: none"> • objasní účel důležitých symbolů našeho státu • rozlišuje projevy vlastenectví od projevů nacionalismu • zdůvodní nepřijatelnost vandalského chování a aktivně proti němu vystupuje
Kulturní život	<ul style="list-style-type: none"> • posoudí nabídku kulturních institucí a cíleně z ní vybírá akce, které ho zajímají • kriticky přistupuje k mediálním informacím, vyjádří svůj postoj

	<p>k působení propagandy a reklamy na veřejné mínění a chování lidí</p> <ul style="list-style-type: none"> • rozliší manipulační působení masmédií
Lidská setkání	<ul style="list-style-type: none"> • objasní potřebu tolerance ve společnosti • respektuje kulturní zvláštnosti i odlišné názory, zájmy, způsoby chování a myšlení lidí • zaujímá tolerantní postoje k menšinám

(dostupné z: <http://www.zsdomkyhod.cz/dokumenty/skolni-vzdelavaci-program/predmety> [citováno 4. 6. 2014])

Tyto školní vzdělávací programy si jsou velmi podobné, proto nebylo těžké vytvořit obsah učebnice. Zahrnula jsem do něj všechna témata, které prostudované ŠVP obsahovala.

9.2 Psychický vývoj žáků 6. tříd základních škol

Ještě před samotnou tvorbou učebnice jsem se zaměřila na psychiku dětí, pro které má být učebnice určena. Brát ohled na psychický vývoj dětí v tomto období je pro tvorbu učebnice také velmi důležité. Musíme znát povahu a psychiku žáků, kteří budou učebnici používat. Důležité je najít takový prostředek komunikace, který bude těmto žákům blízký. Proto se pozastavím nad některými fakty z vývojové psychologie, které by mohly být pro tvorbu učebnice přínosné.

Jedná se o žáky 6. tříd základních škol, což jsou děti ve věkovém rozmezí 11–13 let. Spadají do období konce středního školního věku a začátku období staršího školního věku – pubescence. Už v mladším školním věku děti začínají respektovat základní zákony logiky a konkrétní reality, proto jim ve středním školním věku pomáhají názorné pomůcky a možnost ověřit si výklad učitele prakticky, začínají uvažovat logicky a respektují objektivní skutečnost. Dítě není omezeno subjektivním pohledem, dovede posuzovat skutečnost podle více hledisek. Také role žáka získává postupně jiný význam. Jeho názor je stabilnější a méně ovlivnitelný okamžitým výsledkem či situací.

V období pubescence se u poznávacích procesů objevuje stadium formálních logických operací – uvolnění vázanosti na konkrétní realitu. Dětství je charakteristické úsilím o poznání a pochopení světa, tj. jaký svět je, dospívání je typické potřebou a schopností uvažovat o tom, jaký by tento svět mohl, resp. měl být. Keating formuloval 3 body formálních logických operací pubescenta:

1. Důraz na uvažování o mnoha různých možnostech – není již vázán na aktuálně existující skutečnost, ale bere v úvahu i další možnosti, reálné i imaginární; zvýšená (sebe) kritičnost, změna o uspořádání světa.
2. Začíná uvažovat systematicky.
3. Dovede různé myšlenky kombinovat a integrovat – v pubertě se stává myšlení flexibilnějším a komplexnějším, formální logické operace lze dobře použít i k úvahám o všelijakých hypotetických variantách, které nemají příliš velkou pravděpodobnost, že by vůbec někdy mohly stát skutečností, přesto je i taková činnost pro dospívající dítě něčím přínosná; tento způsob uvažování se objevuje v denním snění, umožňuje rozvinout fantazii a tvořivost atd.; pubescenti se svými úvahami různým způsobem experimentují. Důležitá je potřeba seberealizace – rozšiřuje se z přítomnosti i na budoucnost, potřeba otevřené budoucnosti. Dokáže zobecnit určité principy fungování okolního světa. Socializace je v tomto období velice složitá.

Co se týče školy, objevují se zde tendence příliš se nenamáhat, pokud to není nezbytně nutné. Větší nápor nejasného a nesrozumitelného učiva je odmítán, protože posiluje osobní nejistotu. Často zpochybňují význam mnoha školních znalostí, které považují za samoúčelné. Nesrozumitelné učivo pro ně znamená nutné zlo. Úspěšnost ve škole má v pubertě vazbu k osobní perspektivě, přestává být cílem a stává se prostředkem. Nadřazená role učitele přestává být tabuizována, smysl role učitele je z pohledu pubescenta dán především jeho vztahem k výuce. (Vágnerová, 2007)

Po zjištění těchto informací jsem se přesvědčila o tom, že učebnice občanské výchovy pro šestý ročník by neměla být přehlcena textem. Měla by být logicky uspořádána, text by měl být výstižný a směřovat k věci. Dostatečný prostor je dobré věnovat aktivnímu zapojení žáků – diskuzím, úkolům k zamyšlení, samostatným pracím, vyhledávání informací apod.

9.3 Autorská tvorba učebnice

Při tvorbě textu do učebnice jsem vycházela z určených témat a výstupů. Obsah, jak jsem již zmiňovala, jsem vytvořila podle dvou ŠVP. Tematický celek každé kapitoly je napsán na každé straně učebnice a to ve vrchní části. Dle těchto tematických celků jsem učivo rozdělila na kapitoly. Každá z kapitol je vytvořena v určité barvě tak, aby ladila do ročního období, které právě probíhá. V úvodu kapitoly jsou vytyčeny cíle, které se mají naplnit. Texty a aktivity pro žáky jsem volila takovým způsobem, aby byly zajímavé a výstižné. Vycházela jsem především z příprav ze souvislých praxí, prezentací do předmětu Didaktika vzdělávacího oboru a ze zkoumaných učebnic. Snažila jsem se, aby učivo bylo aktuální a pro žáky přínosné. Každá kapitola má motivační část a hlavní aktivity. Do těch jsem začlenila různé výukové metody a různé aktivity – brainstormingy, pojmové mapy, vyhledávání informací, doplňování a seřazování pojmů, křížovky, skupinové práce, úvahy, výtvarné činnosti, čtení z mapy aj. Kapitoly jsou kromě vytyčených cílů vybaveny shrnutím a zpětnou vazbou, což jsou otázky a úkoly k opakování. Pro lepší orientaci v textu jsem do učebnice zakomponovala grafické symboly, které daný text označují. Vysvětlivky těchto symbolů jsou umístěny v přední části učebnice. Nutnou výbavou učebnice je její obsah, taktéž v přední části učebnice. Bonusem v učebnici je několik tzv. ledolamek, které učiteli pomohou k nabuzení přátelské atmosféry či seznamování žáků navzájem nebo s učitelem.

Ilustrace do učebnice vznikaly v návaznosti na text. Ve chvíli, kdy jsme měla promyšlenou kapitolu, jsem začala hledat, popř. kreslit vhodné ilustrace. Svě ilustrace jsem volila na podobném principu jako celou učebnici – jednoduché a výstižné. Většinou jde o kresby, které popisují aktivity pro žáky nebo texty. V některých částech učebnice jsem ovšem musela použít také fotografie. Pokud to bylo možné, ilustrace jsem fotografovala sama, v opačném případě jsem fotografie a složitější obrázky stahovala z internetu.

Asi nejpracnější byla grafická úprava učebnice. Rozměr učebnice měl být původně ve velikosti A4 (210×297mm). Poněvadž jsem však narazila na technické problémy tisku a vazby této velikosti, rozhodla jsem se učebnici zmenšit a to na velikost 245×170mm. Typ hlavního písma jsem zvolila 12pt, výukové cíle jsou ve velikosti 14pt. Ve vrchní a spodní části stránky se nachází barevné obdélníky. Do vrchního obdélníku jsem vložila název tematického celku a do spodního čísla stránek. Ve zbylé části je text, ilustrace a grafické symboly. Hlavní ideou grafické úpravy bylo, aby učebnice působila vyváženě s obsahem a všechny složky byly navzájem provázané. Učebnice má působit zajímavě a přitažlivě pro dvanáctileté čtenáře.

Závěr

Cílem diplomové práce bylo porovnat didaktickou vybavenost učebnic, které jsou na trhu dnes s učebnicemi, které se používaly v historii. Zaměřila jsem se na učebnice občanské výchovy pro 6. ročník základní školy. Zjištění výzkumu jsem dále aplikovala na autorskou tvorbu učebnice občanské výchovy pro 6. ročník základní školy, která byla mým hlavním cílem.

K výzkumu jsem si vybrala malý zlomek učebnic a to 5 učebnic současných a 5 učebnic z období mezi lety 1918–1989. Jednotlivé učebnice mezi těmito lety zastupují vždy důležité historické období naší země. Byla provedena didaktická analýza vybavenosti učebnic. Komponenty, které byly v učebnicích zastoupeny, jsem zaznamenala do speciálních archů. Dále jsem vypočítala dílčí koeficienty (E I, E II, E III, E IV, E V, E VI) a celkový koeficient didaktické vybavenosti (E). Tyto koeficienty jsem nejprve srovnávala ve skupině současných učebnic pomocí tabulek a grafů. Nejlépe vybaveny v této skupině byly učebnice JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia* a JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Poté jsem stejnou analýzu provedla u učebnic z období 1918–1989 a stejným způsobem je zaznamenala. Zde získaly nejvyšší počet komponentů didaktické vybavenosti učebnice PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu* a LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý republikán IV*, tzn. učebnice, které vznikly v letech 1923 a 1924. Poslední částí výzkumu bylo srovnání obou skupin učebnic.

Součástí diplomové práce je také autorská učebnice občanské výchovy pro 6. ročník základní školy. Při tvorbě učebnice jsem využívala poznatky z teoretické části diplomové práce, ale především z výzkumů učebnic. Učebnice z let 1923 a 1924 mi byly inspirací hlavně po verbální stránce. Současné učebnice považuji za přehlednější a jednodušší, obsahují méně textu a více ilustrací, což jsem při tvorbě využila také. V učebnici jsem použila přípravy z pedagogické praxe a z předmětu Didaktika vzdělávacího oboru. Učebnice je opatřena vlastními ilustracemi, popř. obrázky z internetu.

Na knižním trhu sice máme velké množství učebnic, ovšem málo která mi plně vyhovuje. Ani jedna ze zkoumaných učebnic by mi na 100% nevyhovovala. Proto jsem se rozhodla vytvořit vlastní učebnici, která bude mým učitelským materiálem pro celý šestý ročník základní školy v předmětu občanská výchova.

Prameny

Literatura:

BERAN, V.: *Aktualizovaný typografický manuál*. Praha: Kafka design, 2005.

ČERVENKOVÁ, I.: *Žák a učebnice: Užívání učebnic na 2. stupni základních škol*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2010.

DUDÁK, V., INQUORT, R., MAREDA, R.: *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. Praha: SPN a. s., 2004.

GAVORA, P.: *Žiak a text*. Bratislava: SPN, 1992.

HLAVSA, O.: *Typographia*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury, 1976.

HOLEŠOVSKÝ, F.: *Ilustrace pro děti*. Praha: Albatros, 1977.

JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., ČEČILOVÁ, A.: *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova pro 6. ročník základní školy a primu víceletého gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2003.

JANOŠKOVÁ, D., ONDRÁČKOVÁ, M., BROM, Z., ČEČILOVÁ, A., ČÁBALOVÁ, D.: *Občanská výchova 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2012.

JELÍNKOVÁ A., PRUSÁKOVÁ V.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních škol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1989.

KALHOUST, Z., OBST, O. a kol. *Školní didaktika*. Praha: Portál, 2002.

KOČIČKA, P.: *Praktická typografie*. Praha: Computer Press, 2000.

KOLEKTIV AUTORŮ: *Občanská výchova pro 6. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2004.

KOLEKTIV AUTORŮ: *Občanský a společenskovední základ – přehled středoškolského učiva*. Brno: Computer Press a. s., 2009.

LEDR, J., HORČIČKA J.: *Mladý republikán IV*. Praha: Česká grafická unie, 1924. *Pedagogická knihovna Muzea Komenského v Přerově*, fond Učebnice.

LEPIL, O.: *Teorie a praxe tvorby výukových materiálů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2010.

MAŇÁK, J., ŠVEC, V. *Výukové metody*. Brno: Paido, 2003.

MAŇÁK, J., ŠVEC, V. *Cesty pedagogického výzkumu*. Brno: Paido, 2004.

MAŇÁK, J., ŠVEC, Š., ŠVEC, V. *Slovník pedagogické metodologie*. Brno: Paido, 2005.

MAŇÁK, J., KLAPKO, D. *Učebnice pod lupou*. Brno: Paido, 2006.

PRACHAŘ, A.: *Občanská nauka pro školní potřebu*. Brno: Rolnická tiskárna, 1923. *Pedagogická knihovna Muzea Komenského v Přerově*, fond Učebnice.

PRŮCHA, J. *Učení z textu a didaktická informace*. Praha: Academia, 1987.

PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 1995.

PRŮCHA, J. *Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média*. Brno: Paido, 1998.

PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál, 2013.

SIKOROVÁ, Z.: *Učitel a učebnice: Užívání učebnic na 2. stupni základních škol*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2010.

SKALKOVÁ, J.: *Úvod do metodologie a metod pedagogického výzkumu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1983.

SKOŘEPA, M.: *Červánky: učebnice občanské nauky a výchovy pro obecné školy, díl IV, pro šestý, sedmý a osmý postupný ročník*. Praha: Státní nakladatelství, 1937. *Pedagogická knihovna Muzea Komenského v Přerově*, fond Učebnice.

SLOUKA, T., JELÍNKOVÁ A.: *Občanská nauka 6: pro 6. ročník základních experimentálních škol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976. *Pedagogická knihovna Muzea Komenského v Přerově*, fond Učebnice.

STANĚK, A.: *Výchova k občanství a evropanství*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2007.

SÝKORA, M.: *Učebnice její úloha v práci učitele a ve studijní činnosti žáků a studentů*. Praha: EM-Effect, 1996.

TEYSCHL, O., BRUNECKÝ, Z.: *Duševní vývoj a výchova dítěte*. Praha: Orbis, 1973.

VALENTA, M.: *Občanská výchova pro 6. ročník*. SPL Práce, 2007.

WAHLA, A. *Strukturní složky učebnice geografie*. Praha: SPN, 1983.

WÁGNEROVÁ, A.: *Vývojová psychologie*. Praha: portál, 2000.

ZORMANOVÁ, L.: *Výukové metody v pedagogice*. Praha: Grada, 2012.

Internetové zdroje:

Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání s upravenými změnami k 1. 9. 2013
[online] VÚP Praha, 2013

URL: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/upraveny-ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani> [cit. 2014-03-20]

Japan Textbook Research Center [online]

URL: <http://www.textbook-rc.or.jp/eng/> [cit. 2014-02-12]

IARTEM Int. Association for Research on Textbooks and Educational Media [online]

URL: <http://www.iartem.org/> [cit. 2014-02-12]

Schvalovací doložky učebnic [online] Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy

URL: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/schvalovaci-dolozky-ucebnic2013>

[cit. 2014-05-20]

Učebnice – článek [online]

URL: <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/1235/UCEBNICE.html/> [cit. 2014-05-20]

Školní vzdělávací program ZŠ Spojenců Olomouc [online]

URL: <http://www.zsspojencuol.com/vzdprog.php>

[cit. 2014-06-04]

Školní vzdělávací program ZŠ Červené domky Hodonín [online]

URL: <http://www.zsdomkyhod.cz/dokumenty/skolni-vzdelavaci-program/predmety>

[cit. 2014-06-04]

Seznam tabulek:

Tabulka č. 1

Textové složky – Zujev

Tabulka č. 2

Mimotextové složky – Zujev

Tabulka č. 3

Textové komponenty učebnice a jejich funkce – Doleček

Tabulka č. 4

Model struktury učebnice – výkladové složky – Bednařík

Tabulka č. 5

Model struktury učebnice – nevýkladové složky – Bednařík

Tabulka č. 6

Výskyt jednotlivých strukturních komponentů v učebnicích občanské výchovy pro šestý ročník základních škol (1918–1989)

Tabulka č. 7

Hodnoty didaktické vybavenosti učebnic občanské výchovy (1918–1989) v %

Tabulka č. 8

Výskyt jednotlivých strukturních komponentů v současných učebnicích občanské výchovy pro šestý ročník základních škol

Tabulka č. 9

Hodnoty didaktické vybavenosti současných učebnic občanské výchovy v %

Tabulka č. 10

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu prezentace učiva (E I) v %

Tabulka č. 11

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu řízení učení (E II) v %

Tabulka č. 12

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu orientačního (E III) v %

Tabulka č. 13

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití verbálních komponentů (E v) v %

Tabulka č. 14

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití obrazových komponentů (E o)
v %

Tabulka č. 15

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot celkového koeficientu didaktické vybavenosti učebnic občanské výchovy (E) v %

Tabulka č. 16

Učivo a výstupy z předmětu občanská výchova pro 6. ročník (ZŠ Olomouc)

Tabulka č. 17

Učivo a výstupy z předmětu občanská výchova pro 6. ročník (ZŠ Hodonín)

Seznam grafů:

Graf č. 1

Hodnoty využití aparátu prezentace učiva (E I), aparátu řídicího učení (E II) a aparátu orientačního (E III) v učebnicích občanské výchovy (1918–1989) v %

Graf č. 2

Hodnoty využití verbálních komponentů (E v) a obrazových komponentů (E o) v učebnicích občanské výchovy (1918–1989) v %

Graf č. 3

Celkové koeficienty didaktické vybavenosti učebnic (1918–1989) (E) v %

Graf č. 4

Hodnoty využití aparátu prezentace učiva (E I), aparátu řídicího učení (E II) a aparátu orientačního (E III) v současných učebnicích občanské výchovy v %

Graf č. 5

Hodnoty využití verbálních komponentů (E v) a obrazových komponentů (E o) v současných učebnicích občanské výchovy v %

Graf č. 6

Celkové koeficienty didaktické vybavenosti současných učebnic (E) v %

Graf č. 7

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu prezentace učiva (E I) v %

Graf č. 8

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu řízení učení (E II) v %

Graf č. 9

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití aparátu orientačního (E III) v %

Graf č. 10

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití verbálních komponentů (E v) v %

Graf č. 11

Pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot koeficientu využití obrazových komponentů (E o) v %

Graf č. 12

Celkové pořadí zkoumaných učebnic podle hodnot celkového koeficientu didaktické vybavenosti učebnic občanské výchovy (E) v %

Seznam obrázků:

Obrázek č. 1

System kurikulárních dokumentů České republiky